

Rapport 2012:2

LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN

Arkeologiskt program för Stockholms län

Författare
Michael Olausson

Rapport 2012:2

ÄNSSTYRELSEN
STOCKHOLMS LÄN

Arkeologiskt program för Stockholms län

Redaktion: Maria Mamlöf, länsantikvarie och PetraMy Börjesson, informatör.

Omslag: Kammargraven vid Lilla Karby i Täby socken. Foto: Elisabeth Boogh, Stockholms läns museum.

Utgivningsår: 2012

ISBN: 978-91-7281-471-4

För mer information kontakta:
avdelningen för miljö
Länsstyrelsen i Stockholms län
Tfn: 08-785 40 00

Besök också vår webbplats www.lansstyrelsen.se/stockholm

Förord

Stockholms län är mycket rikt på fornlämningar och fornlämningar av olika karaktär. Länet steg sent ut ur istidens vatten, stenålderns lämningar återfinns därför i höglänta områden. Från bronsåldern finns många spännande lämningar i form av gravar och boplatser. Rika lämningar finns från järnåldern då marken togs i anspråk allteftersom den steg upp ur havet. Därefter följer medeltida socken- och stadsbildningar. Länet har närmare 100 socknar som vilar på medeltida grund och fyra städer – Stockholm, Sigtuna, Södertälje och Norrtälje, förutom den vikingatida staden Birka. Alla människor som bott här under tidens gång har efterlämnat spår. Det är dessa som undersöks och dokumenteras genom den arkeologiska verksamheten.

I Sverige har alla fornlämningar ett starkt lagskydd. Länsstyrelsen bevakar att fornlämningar bevaras och skyddas. Det är också Länsstyrelsens uppgift att pröva om fornlämningar kan tas bort när andra samhällseliga intressen konkurrerar om marken och att ställa villkor för borttagande om tillstånd ges. Befolkningen i Stockholms län ökar starkt och exploateringstrycket kommer därför ofta i konflikt med intresset att bevara fornlämningar. Numera är alla större arkeologiska undersökningar föremål för anbudsupphandling. De mindre kan Länsstyrelsen direktupphandla om det är mer effektivt. I Stockholms län finns det många företag och institutioner inom uppdragsarkeologi.

För tio år sedan rådde stora oklarheter om spelreglerna inom uppdragsarkeologin. Dessutom var resultaten ibland ifrågasatta, särskilt i förhållande till kostnaderna. Problem fanns med eftersläpande rapportering, men de viktigaste frågorna rörde den vetenskapliga kvaliteten och om ny kunskap verkligen tillfördes. Länsstyrelsen ställde då frågorna – vad har hittills gjorts och vilken kunskap har det tillfört och vilka viktiga frågeställningar är ännu inte besvarade som vi behöver fokusera mer på?

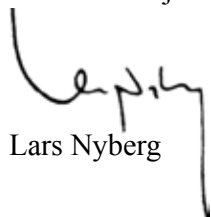
De undersökande institutionerna bjöds in att tillsammans med Länsstyrelsen försöka finna svaren. Seminarier arrangerades på olika framvaskade teman som resulterade i ett antal PM eller artiklar som har legat till grund för de sju utvalda temana i det föreliggande programmet.

Syftet med programmet är dels att utifrån temaområdena diskutera vad som har gjorts, vilka frågor som är viktiga inför framtiden och hur ska de ska tas om hand. Dels ska programmet tjäna som ett stöd och inriktning i Länsstyrelsens handläggning. Det ska också tydliggöra för undersökarna vad som förväntas av dem och vilka krav Länsstyrelsen ställer på undersökningsverksamheten.

Programmet vänder sig förutom till Länsstyrelsen även till de i länet verksamma arkeologiföretagen och institutionerna. Förhoppningsvis kommer kommunerna och olika byggherrar och exploatörer också att kunna finna vägledning i det. Önskvärt är att det också kan komma att stötta en dialog med och utbyte med universiteten.

Jag vill tacka alla som medverkat till att programmet kommit till stånd – alla som bidragit med initiativ och synpunkter under arbetets gång och ett särskilt stort tack till författaren till Michael Olausson som lagt ner stort engagemang och tankemöda på att identifiera problemen och på att söka finna lösningar och möjligheter.

Stockholm i januari 2012

Lars Nyberg

Innehåll

Förord	5
Inledning	9
Uppdragsarkeologins omfattning och fördelning i länet under senare år	10
Problembeskrivning	10
Syfte och mål	13
Målgrupper	13
Programmets innehåll och disposition	13
Arbetsprocessen – metod och urval	14
Arkeologi i Stockholms län	17
Utvärdering av sju fornlämningskategorier och teman	
Stenåldersboplatser	19
Antikvariska ställningstaganden	23
Några viktiga arkeologiska framtida uppgifter	24
Gravar och gravarkeologi	25
Antikvariska ställningstaganden	28
Några framtida arkeologiska frågor	30
Fossila odlingslämningar	32
Antikvariska ställningstaganden	39
Några viktiga framtida agrarhistoriska projekt	41
Bebyggelselämningar på landsbygden	42
Antikvariska ställningstaganden	53
Några viktiga framtida arkeologiska projekt	55
Stadsarkeologi	56
Antikvariska ställningstaganden	66
Väsentliga framtida arkeologiska projekt	67
Kyrkor och kyrkogårdar	68
Antikvariska ställningstaganden	74
Framtida arkeologiska uppgifter	75
Marina lämningar och kulturmiljövård under vatten	77
Antikvariska ställningstaganden	80
Aktuella marin arkeologiska forsknings- och utvecklingsprojekt	81
Utgångspunkter för handläggningen av arkeologisk uppdragsverksamhet	82
Tillståndsprövning	82
Tillsyn av uppdragsverksamheten	82
Tydligare förfrågningsunderlag och kravspecifikationer	82
Utredningar	83
Rapporter	88

Tillsyn, uppföljning och utvärdering	96
Tillsyn och uppföljning på årsbasis	96
Exempel på önskvärda framtida tillsyns- och utvecklingsprojekt	97
Referenser	99

Inledning

När vi i Sverige för ett tiotal år sedan fick en ny lagstiftning angående arkeologiska uppdrag med ett upphandlingsliknande förfarande blev länsstyrelsernas ansvar och styrande roll tydliggjord. Det nya systemet har medfört att det har skapats en marknad för arkeologiska undersökningsuppdrag, vilket har fått till följd att ett antal nya aktörer har kommit till. Stockholms län började tidigt tillämpa upphandling inom uppdragsarkeologi och i stockholmsområdet är numera ett större antal aktörer verksamma. I denna situation är det väsentligt att Länsstyrelsen är tydlig i sitt förhållningssätt gentemot uppdragsarkeologin och har klara riktlinjer för vad som är prioriterat och anger vilka ståndpunkter som finns i frågor som är betydelsefulla i sammanhanget.

Tankarna kring att ta fram ett arkeologiskt program för Stockholms län började formuleras år 2003. De problem som behövde lösas berörde dels Länsstyrelsens interna problem med varierande ambitionsnivåer i handläggningen och svårigheten att formulera vetenskapliga och relevanta förfrågningsunderlag och kravspecifikationer, dels problemet med slentrianmässiga undersökningar och eftersläpande rapporter från de undersökande institutionernas sida. Ett annat förhållande var att undersökningarna inte blivit mer kostnadseffektiva, trots att de i länet verksamma företagen hade betydande erfarenhet och kunskap. Flera av dessa frågor kom att belysas i Kulturdepartementets utredning ”Uppdragsarkeologi i tiden” (SOU 2005:80).

Länsstyrelsens egentliga uppgift är att se till att fornlämningar i så stor utsträckning som möjligt vårdas och bevaras i ett meningsfullt geografiskt, rumsligt sammanhang. Arkeologiska utredningar och förundersökningar är huvudsakligen antikvariska redskap för att se till att fornlämningar kan skyddas och de arkeologiska resultaten ingår som delar i olika planeringsprocesser. Det förebyggande arbetet försvåras ofta av att kulturmiljösektorn kommer in för sent i olika planprocesser och projekt. Inte sällan bedöms nyttan av nya bostäder eller infrastruktur vara större än att en berörd fornlämning bevaras, vilket leder till att den måste undersökas och tas bort. Länsstyrelsen arbetar med Riksantikvarieämbetets (RAÄ) föreskrifter och allmänna råd (KRFS 2007:2) som utgångspunkt.

Balans mellan ekonomi och utfall

De undersökningar som görs måste vara ekonomiskt försvarbara med en acceptens för verksamheten inom olika nivåer och sektorer i samhället, inte minst genom att resultaten kan förmedlas på olika sätt gentemot olika målgrupper. Med ekonomiskt försvarbart avses en god balans mellan uppdragens storlek, innehåll och svårighetsgrad, uppställda frågor och förväntade resultat i relation till rimliga kostnader. Undersökarnas erfarenheter och kompetens tillsammans med Länsstyrelsens bedömningar under en lång rad år utgör grunden för verksamhetens inriktning och utveckling. Arbetssättet innehåller ett stort mått av dialog mellan länsstyrelse och undersökare, ett arbetssätt som även ligger till grund för detta program och dess innehåll. Länsstyrelsen försöker successivt att bli bättre på att formulera tydliga förfrågningsunderlag och kravspecifikationer, något som fortsatt kan utvecklas genom arbetet med programmet och med kontinuerliga diskussioner med de undersökande institutionerna.

Sistnämnda kan inte nog understrykas då erfarenheterna och kunskapen primärt finns där. En öppen dialog är avgörande för att gradvis uppnå olika nivåer av samsyn kring en rad arkeologiska frågor, något som i förlängningen kan innebära förenklingar av handläggningen och ett vitalt och fungerande system med anbud. Det är lika väsentligt för handläggningen av stora som små ärenden.

Uppdragsarkeologins omfattning och fördelning i länet under senare år

Den uppdragsarkeologiska volymen fluktuerar påtagligt. År 2005 uppgick kostnaderna för uppdragsarkeologin i Sverige till 168,8 miljoner kronor, varav cirka 38 miljoner i Stockholms län, (RAÄ Rapport 2008:4). År 2008 behandlades 483 ärenden i länet i enlighet med 2 kapitlet KML. Av dessa var 119 ärenden beslutsgrundande (varav fem anbud) och föranledde olika antikvariska och arkeologiska insatser. Kostnaderna för dessa uppgick till cirka 25 miljoner. 2009 behandlades 111 ärenden. Som framgår av tabell 1b gick fjorton till slutundersökning varav tre var anbud.

Fluktuationerna är tydliga effekter av samhällets vilja och satsningar på infrastrukturella projekt. Projekt som den tredje landningsbanan på Arlanda och de två stora vägprojekten V 73 mellan Västerhaninge och Nynäshamn samt Norrortsleden i södra Uppland åren 2005 och 2007 ger stora utslag. År 2009 avspeglar inbromsningen i finanskrisens spår.

Problembeskrivning

Länsstyrelsens mål är att så långt som möjligt verka för att fornlämningarna i länet kan bevaras i ett så pass meningsfullt sammanhang som möjligt. Detta innebär att enskilda och större komplex bevaras och om möjligt tillgängliggörs i ett geografiskt, topografiskt sammanhang. Där fornlämningar tas bort efter arkeologisk undersökning och dokumentation, är de vetenskapliga resultaten och förmedlingen av dem exploateringsarkeologins långsiktiga mål.

- Utfallet från arkeologiska undersökningar varierar betydligt och i en del fall tillförs inte några egentliga landvinningar vetenskapligt för ”forskarsamhället”. Det har gjorts många undersökningar till höga kostnader som inte leder till någonting nytt. Lokalhistoriskt kan dock flera undersökningar av gravfält som redan undersökts ett antal gånger, exempelvis i äldre tätbebyggda och fornlämningsrika kranskommuner som Sollentuna och Botkyrka, vara av betydelse för de närboende som en ny definierad målgrupp.
- Sektorns och samhällets berättigade krav på att uppdragsarkeologin genomförs på ett kvalificerat sätt med tydlighet i redovisning av resultaten och en klar forskningsinriktning med förmedling av ny kunskap är i högsta grad relevant. Därför är det nödvändigt att undersökarna har förmåga till målinriktning, förändringar, omprioriteringar, nya idéer, metodutveckling, kostnadseffektivitet och ett bra genomförande. Rollerna inom det så kallade trepartsförhållandet: länsstyrelse, uppdragsgivare och undersökare ska vara tydliga.

Tabell 1a Kostnader för uppdragsarkeologin i Stockholms län 2005–2010 (kr)

Undersökare	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Arkeodok	0	0	14 275	0	0	0
Arkeologgruppen	0	0	0		0	246 700
Arkeologcentrum	0	0	0	0	1 449 400	0
Arkeologikonsult	18 445 443	4 079 804	14 325 183	5 299 404	2 233 820	10 345 225
Forum 08	0	0	19 275	0	0	0
Knaton	0	0	0	0	0	64 400
Kula HB	0	0	0	0	0	67 200
Riksantikvarieämbetet UV	16 266 351	4 897 998	12 222 979	7 538 208	4 400 440	5 970 179
Societas Archaeologica Upsaliensis	0	241 336	2 273 006	3 512 934	1 550 575	301 500
Sigtuna museum	466 205	5 343 990	88 000	439 600	90 700	0
Stiftelsen Kulturmiljövård	0	0	1 602 096	730 068	349 145	1 392 025
Statens maritima museer	1 994 680	1 919 000	380 850	229 300	45 600	477 800
Stockholms läns museum	216 0617	2 215 144	2 868 967	2 546 541	2 271 198	2 357 345
Stockholm stadsmuseum	200 090	268 365	671 031	424 289	239 898	309 772
Summa	39 535 391	18 967 643	34 467 669	20 722 352	12 632 785	21 534 156

Tabell 1b Utveckling av antal uppdrag i Stockholms län 2005–2010

Typ av åtgärd	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Utredning	11	21	18	25	31	43
Förundersökning (varav schaktnings- undersökning)	67	82	83 (40)	67 (38)	55 (21)	41 (23)
Särskild undersökning (varav antikvarisk kontroll)	11	12	23 (4)	22 (3)	14 (4)	12 (2)
Forskning-/seminarie- undersökning	6	16	9	5	11	6
Summa	95	131	133	119	111	102

Tabell 1 visar utvecklingen av antalet uppdrag. I snitt ligger antalet arkeologiska beslutsärenden kring drygt 100 per år. Detta kan jämföras med att Länsstyrelsen i snitt handlägger över 400 ärenden varje år som på ett eller annat sätt berör forn lämningar. I posten förundersökningar ryms även ett stort antal schaktkontroller, framför allt inom RAÄ 103 i Stockholm. Tydligt är hur de särskilda undersökningarna följer den ekonomiska trenden i samhället i stort.
Källa: Länsstyrelsen.

Tabell 2 Arkeologiska uppdrag fördelat på aktörer i Stockholms län åren 2005–2010.

<i>Undersökare</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>
<i>Arkeodok</i>			1			
<i>Arkeologgruppen</i>						1
<i>Arkeologiceentrum</i>					6	
<i>Arkeologikunsult</i>	7	12	20	20	22	19
<i>Forum 08</i>			1			
<i>Knaton</i>						1
<i>Kula HB</i>						1
<i>Riksantikvarieämbetet UV</i>	10	18	18	22	18	17
<i>Societas Archaeologica Upsaliensis</i>		4	8	11	6	2
<i>Sigtuna museum</i>	8	14	9	8	6	6
<i>Statens Maritima museer</i>	9	3	4	3	1	3
<i>Stiftelsen Kulturmiljövård</i>			4	4	4	3
<i>Stockholms läns museum</i>	16	24	21	21	24	30
<i>Stockholm stadsmuseum</i>	40	36	35	21	13	14
<i>Summa</i>	90	111	121	110	99	99

Tabell 2 visar antalet uppdrag fördelade på de olika uppdragsarkeologiska aktörerna. Merparten har fördelats i form av direktval. Källa: Länsstyrelsen.

Syfte och mål

Programmet har två övergripande syften. Det ena är att utifrån de senare årens arkeologiska undersökningar ta fram ett underlag som ska underlätta handläggningen i den antikvariska tillståndsprocessen genom att formulera förslag till inriktning för den fortsatta arkeologiska forskningen i länet i samband med olika arkeologiska tillståndsärenden. Det andra är att bena ut och förtydliga vilka förväntningar och krav som kan ställas på olika typer av undersökningar och rapporter i den uppdragsarkeologiska verksamheten.

Målgrupper

Länsstyrelsens arkeologiska program skiljer sig i flera avseenden sig från de forskningsprogram som skrivits av olika grävande institutioner, museer och universitet. Programmet är framför allt avsett att formulera och tydliggöra Länsstyrelsens utgångspunkter och grundläggande ställningstaganden för omvärlden, framför allt till de i länet verksamma arkeologiska företagen och institutionerna. Det vänder sig även till länets kommuner och kommunantikvarier. Även olika byggherrar och exploatörer kan få vägledning av programmet. Förhoppningsvis kan det också stötta en dialog med och utbyte med universiteten i olika sammanhang. Vetenskapliga problemområden som är väsentliga för Länsstyrelsen och uppdragsarkeologin att ta itu med i framtiden inom Stockholms län gör inte stopp vid länets gränser. Inom en rad fält och framtida forskningsuppgifter bör samarbeten och nätverk kring en rad för grannlänen gemensamma fornlämningskategorier och frågor komma till stånd.

Programmets innehåll och disposition

Det är länets och regionens särart som har varit ledstjärnan i programarbetet. Länet är präglad av agrar, industriell och maritim verksamhet, det har en vikingatida stadsbildning och två betydande medeltida städer. Här finns stora lerslätter i väster, ett småbrutet varierat landskap på Södertörn och i Roslagen, som idag delvis karaktäriseras av skogsbruk, samt de ur flera avseenden särpräglade målaröarna och skärgården.

Programmet är väsentligen uppdelat i två större avsnitt. I det ena görs en genomgång av sju arkeologiska teman och i det andra behandlas olika riktlinjer för Länsstyrelsens verksamhet.

Avsnittet om arkeologi i Stockholms län syftar till att ringa in olika problemfält och peka ut olika områden inom verksamheten där den arkeologiska kunskapen är bristfällig eller till och med saknas och som också rymmer betydande antikvariska problem. Exempel på detta är landsbygdens bebyggelselämningar, där de historiska bytomterna intar en framträdande plats. Detta är lämningar som är problematiska inte minst ur en skyddsaspekt och möjligheterna att klassificera dem som fornlämning. Hit hör även "källare" och torpgrunder som oftast saknar ett skydd, men som i flera fall kan vara av medeltida ursprung och därmed rymma en stor forskningspotential. Kyrkor och kyrkogårdar är en annan problematisk kategori som kan falla under både 2:a och 4 kapitlet i KML. Vidare behandlas det agrara kulturlandskapet med stensträngssystem och röjningsrösen i länets norra del. Stadsarkeologin är mycket väsentlig för länet, där de vikingatida och medeltida stadslagrens tillstånd och bevaringsgrad utgör ett särskilt problemområde. Undersökningar av järnåldersgravfält och stenåldersboplatser har också sin speciella problematik.

Sammanställning, analys samt utvärdering av verksamheten inom de olika kategorierna redovisas. Stor vikt har lagts vid att värdera och jämföra Länsstyrelsens kravspecifikationer i avsnitten om gravar, bytomter och agrarhistoriska lämningar, med undersökningsplaner, beslut samt utfallet i rapporterna. Syftet med genomgången har varit att utifrån ett antal bestämda punkter i undersökningsprocessen värdera det innehålls-, kunskaps och kostnads- mässiga utfallet i relation till tidigare gjorda undersökningar. Detta är ett försök att identifiera och beskriva de svaga punkterna i den antikvariska och arkeologiska processen. Varje tema avslutas med ett antal antikvariska ställningstaganden. Därefter följer mer renodlade arkeologiska frågeställningar kring problem och kunskapsluckor.

Programmets avslutande del behandlar olika riktlinjer där Länsstyrelsen anger sin uppfattning om syftet med de olika stegen i tillståndsprocessen samt minimikrav för olika rapporter. Sista avsnittet behandlar Länsstyrelsens tillsynsverksamhet och utvärdering.

Arbetsprocessen – metod och urval

Andra kapitlet är ett resultat av dels eget arbete kring Länsstyrelsens interna verksamhet i samband med tillståndsärenden, dels diskussioner och dialog bland annat i seminarieform med undersökarna i länet. Detta avsnitt har även gått ut underhand på remiss till undersökarna.

I april 2004 bjöds alla i länet verksamma arkeologiföretag, museer, arkeologiska institutionen, Södertörns högskola och Kulturgeografiska institutionen in till en diskussion om det kommande programmet. Arkeologiföretagen bjöds in att lämna och presentera förslag till teman till program, vilket man också gjorde. Många goda förslag kom in men sammantaget var detta alltför disparat och spretigt. En del var alltför omfattande, närmast som projektplaner inför avhandlingsarbeten och kunde därför inte rymmas inom ramen för programarbetet.

Nästa steg blev att under vintern och våren 2005 anordna seminarier med kring ett antal av de framtagna ämnena. Seminarierna var probleminriktade med utgångspunkt i de föredragandes aktörernas egen verksamhet och erfarenheter av de problem/fornlämningskategorier som behandlades. Avsikten var att seminarierna skulle utgöra en grund för att formulera viktiga framtida frågor.

Stockholms länsmuseum arrangerade det första kring ”medeltida källare”, Sigtuna museum och Stockholms stadsmuseum arrangerade ett seminarium om stadsarkeologi och Statens maritima museer ett om marinarkeologi. Flera seminarier samarrangerades mellan två eller fler institutioner; RAÄ UV-Mitt och Läns museet om gravar och gravarkeologi, agrarhistoriska lämningar arrangerades av RAÄ UV-Mitt och kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, RAÄ UV-Mitt, Arkeologikonsult och Läns museet höll ett kring bytomter och Sigtuna museum och Läns museet om kyrkor och kyrkogårdar. SAU arrangerade seminariet om stensålderslämningar. Seminarierna sammanfattades i form av PM av de arrangerande institutionerna, som i större eller mindre utsträckning har kommit att arbetas in i programtexten.

Under senhösten 2005 och vintern 2006 anordnades på önskemål, öppna halvdagsseminarier under rubriken ”20 års arkeologi i Stockholms län” på institutionen för arkeologi och antikens kultur på Stockholms universitet. Teman som behandlades var återigen kyrko- och

kyrkogårdsarkeologi, bytomter, stadsarkeologi, agrarhistoriska lämningar samt ett avslutande seminarium kring vår syn på arkeologiska lämningar framför allt våra "monument".

Dialogen med de olika aktörerna i länet har varit central. Alla i länet verksamma företag och institutioner liksom arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet har lämnat in synpunkter och kommit med många värdefulla kommentarer och förslag till förbättringar i samband med en remissrunda av programmets kapitel "Utvärdering av sju fornlämningskategorier och teman" En avgörande förutsättning för ett lyckat och realistiskt program är att det föreligger en relativ samsyn kring en rad frågor mellan länsstyrelse och undersökare.

Specialstudier

Inom ramen för programarbetet har fördjupade studier också gjorts som har inarbetats i programmet. Dessa har dels behandlat agrarhistoriska lämningar i Norrtälje kommun, i "stensträngsbygden" i länets södra delar, dels problematiken kring fornlämningar i äldre stadsplanelagda villaområden, företrädesvis i Sollentuna kommun. En genomgång och sammanställning har påbörjats av länets gårds- och bytomter som har fått skydd som fornlämning och vilka som inte har det och på vilka grunder. Avsikten är att som en första åtgärd klassa samtliga som övrig kulturhistorisk lämning.

Inklämd mellan bostäder, arbetsplatser och vägar ligger ett gravfält med kungshögen, "Kung Agnes hög" vid Sollentuna centrum. Foto: Anna Ulfstrand/Stockholms läns museum.

Framtida revidering av programmet

Program sägs alltid vara ”levande dokument” som kontinuerligt behöver uppdateras eller förnyas. Arkeologisk kunskap är ingen relativistisk ”färskvare”, men den förändras och fördjupas successivt genom en ständigt pågående dynamisk forskningsprocess. Även lagar och regelverk förändras. Förhoppningen är att hålla detta program levande. Revidering av den nu skrivna texten kan göras, liksom tillägg av helt nya kategorier som detta program valt att utelämna, exempelvis bronsålderslandskapet med dess skiftande och komplicerade lämningar.

Eventuella revideringar av och tillägg av eventuellt helt nya avsnitt till den nu skrivna texten, kommer att läggas ut i den digitala version av programmet som kommer att finnas på Länsstyrelsens webbplats.

Till höger: Flygbild över Edsbro sett från väster. Ett typiskt småbrutet landskap i Roslagen. Foto: Jan Norrman.

Arkeologi i Stockholms län

TEMAN

- Stenåldersboplatser
- Gravar och gravarkeologi
- Fossila odlingslämningar
- Bebyggelselämningar på landsbygden
- Stadsarkeologi
- Kyrkor och kyrkogårdar
- Kulturmiljöer under vatten

Utvärdering av sju fornlämningskategorier och teman

Syftet med denna del av programmet är att beskriva och utvärdera den antikvariska processen rörande ett stort antal beslutsärenden, från framför allt förundersökning till och med den särskilda undersökningen samt avrapporteringen. Det arkeologiska utfallet går självklart inte att särskilja från den antikvariska processen. Därför behandlas även detta. Den bärande tanken är att identifiera brister och flaskhalsar i den antikvariska processen samt att ringa in ett antal arkeologiskt väsentliga problemområden och uppgifter inom framtidens uppdragsarkeologiska verksamhet. I valet av fornlämningskategorier och problemkomplex är utgångspunkten tre variabler: fornlämningar typiska för länet, välundersökta fornlämningar samt ”nya” och komplicerade.

Varje enskilt tema inleds med en bakgrundsteckning samt i varierande utsträckning, en genomgång och värdering av Länsstyrelsens och undersökarnas agerande. Så långt det befintliga materialet medgivit, har det gjorts en genomgång och jämförelser mellan kravspecifikationer och beslut liksom undersökningsplaner. Utfallet har slutligen jämförts och utvärderats i förhållande till resultatet – rapporterna. Antikvariska svårigheter, metodiska problem, liksom vetenskapliga och kunskapsmässiga tillskott, eller avsaknad av dessa, behandlas. Varje block avslutas med en kort utvärdering som innehåller både en vetenskaplig, antikvarisk del samt översikt av kostnaderna. Avsnittet avslutas med att ett eller flera centrala frågor som är väsentliga inför framtiden formuleras inför de närmaste åren.

De tre olika momenten i den antikvariska processen behandlas inte specifikt, utan tas upp i samband med olika konkreta exempel eller i samband med förslag till förbättringar. Riktlinjer och minimikrav för utredningar, förundersökningar och särskilda undersökningar tas däremot upp i avsnittet ”Utgångspunkter för handläggningen av arkeologisk uppdragsverksamhet”.

Ett undantag är genomgången av hanteringen av fossila odlingslämningar, närmast i form av stensträngar. Utredningar, för- och slutundersökningar som berört Fresta, Hammarby och Norrsunda socknar mellan åren 1989 till och med 2003 har utvärderats. De flesta ärendena har aktualiserats av att enskilda personer har önskat göra avstyckningar, tillbyggnader och liknande. Länsstyrelsens kravspecifikation har ställts mot det innehållsmässiga utfallet och kostnaderna.

Syftet har varit att utifrån ett antal bestämda punkter i undersökningsprocessen, värdera det meningsfulla i denna typ av undersökningar uttryckt i arkeologisk och kulturgeografisk kunskap och hur uppdragsgivare påverkas.

Stenåldersboplatser

Bakgrund

Stockholms län är viktigt för stenåldersforskningen då flera av periodens lämningar är förhållandevis välbevarade jämfört med exempelvis de i Sydsandinavien eftersom de ligger på impediment som inte har odlats. Landhöjningen har varit ganska stor, vilket gör att platserna är förhållandevis ”rena” kronologiskt, förutom återbesök, vilket är ett intressant problem i sig. De tidigmesolitiska boplatserna är unika i Nordeuropa eftersom Stockholms län är ett av få områden där boplatser med marin ekonomi från tidigmesolitikum finns representerade. Under tidigneolitikum utgör området trattbägarkulturens nordligaste utpost, vilket ger unika möjligheter att studera kontakter mellan olika kulturgrupper. I sammanhanget kan forskningsundersökningen av trattbägarlokalen vid Stensborg i Grödinge nämnas, en lokal som rymmer boplatslämningar och även framträdande spår av olika rituella aktiviteter (Larsson & Broström 2010).

Sedan 1980-talet har det undersöks förhållandevis många lämningar från stenåldern som en följd av ett högt exploateringstryck, en tendens som fortfarande håller i sig. Vid sidan av höjdområdena på Södertörn är det framför allt området runt Arlanda som har berörts. Detta innebär att det finns stora möjligheter att lyfta fram länets olika stenålderslämningar och att bidra till en aktiv stenåldersforskning, nationellt och internationellt.

Ytterst få övergripande vetenskapliga arbeten har gjorts om stenålder i Stockholms län. Mycket har dock hänt både vetenskapligt och inte minst metodiskt sedan skriften ”Regionalt och interregionalt” publicerades år 1997 (Larsson & Olsson red 1997). Avhandlingar med mer specifik relevans för länet är också få. Nämnas kan Christina Lindgrens arbete om mesolitikum i östra Mellansverige (2004) samt Alexander Gills om övergången mesolitikum – neolitikum med tonvikt på sistnämnda period (Gill 2003). Stenålderskompetensen på de i länet verksamma institutionerna är överlag mycket god. Vetenskapliga vidarebearbetningar under senare år har endast gjorts i samband med Väg 73 projektet på Södertörn (Ahlbeck, Gill & Isaksson 2011).

Det mesolitiska skärgårdslandskapet utnyttjades på ett sätt som efterlämnat stora områden där det förekommer spridda enstaka fynd tillsammans med förtätningar. Den antikvariska hanteringen av dessa fornlämningar behöver därför botten i vilka frågor vi ställer till de här platserna. Här borde det vara möjligt inför framtida undersökningar att inom ramen för en utredning och förundersökning behandla och tolka en aktuell plats i ett större landskapsperspektiv för att söka finna ingångar till *vad för slags lämningar vi rör oss med*. En fördjupad kunskap och utvecklad metodik innebär att vi i framtiden kan göra tydligare värderingar och prioriteringar. Sistnämnda är av stor vikt redan i samband med utrednings- och framför allt förundersökningsmomenten.

I grova drag kan stenålderslämningarna i länet delas i två kronologiska grupper: mesolitikum på Södertörn och neolitikum i södra Uppland. Av de otaliga stenåldersmiljöerna i länets södra delar, med de höglänta områdena från Huddinge, Haninge ner mot Nynäshamn, intar fyndplatser och ofta mycket små boplatser från äldre till yngre mesolitikum en framträdande roll. Även större boplatser från perioden är frekventa, ofta med enstaka inslag av neolitiska lämningar men även från äldsta järnålder.

Kommande arkeologiska utredningarna i höglänt terräng kommer att medföra ett antal nya fynd av boplatser eller ”markeringar” som uttryck för någon form av närvaro under mesolitisk tid. Hittills har verksamheten genererat betydande ny arkeologisk kunskap, men har även inneburit flera antikvariska problem, som bottnar i bristande kunskap om de mesolitiska boplatsmönstren. De arkeologiska undersökningarna har ännu inte kunnat förklara vad de mesolitiska lämningarna i länet egentligen representerar. Uppenbart är att det finns en stor variation.

I länets norra del, huvudsakligen i Sigtuna kommun och framför allt i ett större område runt Arlanda flygplats, finns idag ett 20-tal neolitiska lokaler varav merparten är gropkeramiska boplatser. Här finns även ett betydande inslag av senneolitiska boplatser och hållkistor. Stridsyxekeramik har påträffats på flera av lokalerna, dock ännu inte någon egentlig boplat. Den rika förekomsten av mer eller mindre strandbundna gropkeramiska boplatser i ett öppnare skärgårdslandskap och yngre senneolitiska där området därefter kännetecknades av mer sammanhängande landpartier, innebär gynnsamma förutsättningar för framtidig forskning av boplatser, näringar, ritualer med mera.

I allt större utsträckning undersöks även boplatslämningar från den äldsta stenåldern i länet. Bilden visar arbetet på boplatzen Lissleäng 2 i Ösmo socken. Denna liksom flera andra liknande undersöktes i samband med bygget för nya väg 73 mellan Stockholm och Nynäshamn. Foto: Arkeologikonsult.

Utredningar och förundersökningar – antikvarisk process

Arkeologiska utredningar i höglänt terräng, där ett antal boplatser eller ”markeringar” av någon form av närvaro från mesolitisk tid kan förväntas, har genererat betydande ny arkeologisk kunskap. Men de har även inneburit flera antikvariska problem. Problemen bottnar i bristfällig kunskap om det mesolitiska boplatzmönstret. De arkeologiska undersökningarna har ännu inte kunnat förklara vad de mesolitiska lämningarna i länet egentligen representerar. Uppenbart är att det finns en stor variation.

Utredningsmomentet är en del i en planeringsprocess och ska i första hand besvara frågan om de arkeologiska insatserna resulterat i nya fasta fornlämningar eller inte. Länsstyrelsen har fortfarande problem med att få undersökare att genomföra och presentera utredningar och resultat på ett sådant sätt att de kan fungera som ett fullgott och stabilt underlag i en pågående planprocess.

Planområdena är ofta förhållandevis stora till ytan och utredningarna tenderar att resultera i en kartbild fylld av markeringar för ”boplats”. Arkeologiskt är det knappast relevant att definiera en fyndplats med två kvarstavslag som ”boplats” och att en sådan punkt på kartan ges samma dignitet som schakt och provgropar med ett flertal avslag, yxfragment och så vidare. Nästa steg är att fyndplatser, liksom verkliga boplatssindikationer, ges en definitiv markering i undersökningsrapporten och därefter i Fmis. En utredning som resulterat i alltför många ”boplatser” inom ett planområde medför i sin tur betydande problem för uppdragsgivaren som alltid uppfattar de angivna ytorna som en faktisk utbredning av ”boplatsen”.

Om det sedan genomförs en förundersökning av en sådan ”boplats” rätas inte alltid frågetecknen ut. Rent formellt och juridiskt blir det allmänna ersättningskyldigt i de fall där man inte ens påträffar de två återdeponerade kvarstavslagen som utgjorde indikationen på ”boplatsen”. Slutsatsen är att det därför måste vara en målsättning att närmare söka fastställa stenålderslokalernas kunskapspotential och nödvändig dokumentationsnivå i ett så tidigt skede som möjligt.

Bland undersökande institutioner fanns under början av 1990-talet en mer eller mindre uttalad ambition att förtydliga och definiera begrepp som ”boplats” respektive ”fyndplats”. Därefter skedde en svängning till att allt kom att uppfattas som ”boplats”. Idag är vi tillbaka igen där behovet av en större tydlighet antikvariskt och arkeologiskt måste lyftas fram. Stenålderskompetensen hos företag och institutioner som är verksamma i Stockholms län är överlag mycket god, något som i framtiden borde kunna leda fram till ett tydligare förhållningssätt redan i utredningsmomentet, med ett större inslag av aktiva värderingar och prioriteringar. Tillämpningen av utredningsmomentet bör därför kunna utvidgas i detta avseende.

Flera av de arkeologiska, metodiska och antikvariska frågorna i samband med förundersökningar av stenålderslokaler, oavsett datering, brukar kretsa kring omfattningen av ingreppen och värderingar av de ansvariga arkeologerna kring aspekter av fornlämningens bevarande. Räcker det med ett antal handgrävda rutor eller ska de kompletteras med maskingrävning för att uppnå önskade resultat och uppfylla Länsstyrelsens kravspecifikation och den egna undersökningsplanen och ambitionsnivån? I flera fall finns mer eller mindre tydliga reservationer från undersökare om att minimera de ”förstörande” momenten i samband med en förundersökning.

Huvuddelen av alla undersökta boplatser från mellersta stenåldern härrör från den så kallade gropkeramiska kulturen. En stor del av dessa finns på Södertörn och har ofta varit strandbundna som denna vid Sittesta, Ösmo socken. Foto: Helena Andersson/RAÄ.

Utgångspunkten ska alltid vara att en arkeologisk förundersökning av en stenåldersboplat ska resultera i ett fullgott bedömningsunderlag för Länsstyrelsen i ett tillståndsärende, liksom för det företag som kan komma att genomföra den särskilda undersökningen. Inriktningen är att en förundersökning ska hålla en hög ambitionsnivå och kunna vara förhållandevis resurskrävande. Samtidigt behöver frågorna vara väl förankrade, det ligger dessutom i förundersökningens natur att de vetenskapliga frågorna inte kan bli alltför omfattande.

Erfarenhetsmässigt vet vi idag att det är ganska vanligt med så kallade blandade boplatser, inte minst på Södertörn, men även i södra Uppland. Här finns flera mesolitiska lokaler med neolitiska ”återbesök” eller mer permanent utnyttjade.

En samsyn råder om möjligheten att kunna avgränsa fyndspridning i form av artefakter, skärvsten med mera i ytan och att det är ett moment som med fördel görs med hjälp av maskin och handrensning. I de fall de finns lager och anläggningar under ett urlakat lager eller under ett flygsandslager blir det svårare.

Blandade boplatser medför att man får räkna med rumsliga, stratigrafiska och kronologiska skillnader i allehanda funktioner inom den totala boplaten. Det innebär att förundersökningar inom stenåldersboplatser med nödvändighet måste bli förhållandevis omfattande både horisontellt och vertikalt. Det ”förstörande” momentet i förundersökningen är i högsta grad nödvändigt. Valet av metod måste alltid vara situationsanpassad och avhängig uppgiften - arbetsområdets storlek, fornlämningens art, karaktär och bevaringsgrad samt dess naturgeografiska belägenhet – skog eller åkermark. Av det följer att metodbeskrivningarna i förundersökningsrapporten ska vara tydliga och konkreta. ”Handgrävning” är inte en tillräcklig metodbeskrivning om det inte framgår hur det hela är grävt. Förundersökningen och dokumentationen ska göras på ett sådant sätt att samtliga verksamma företag kan tillgodogöra sig resultaten och genomföra en slutundersökning.

Antikvariska ställningstaganden

Utredningar

Dessa bör som regel alltid genomföras i två etapper. Det är avgörande att det görs en avstämning i fält mellan länsstyrelse och undersökare när etapp I avslutats och innan etapp II påbörjas. Påträffas fynd i ett schakt måste utredningsschakten utökas inom den uppskattade boplatsytan. Härigenom kan Länsstyrelsen få en ungefärlig skattning av boplatsens omfattning innan dokumentation i form av rapport går till uppdragsgivaren. Det är väsentligt att undersökaren gör en aktiv bedömning och utvärdering av boplatsernas läge/lägen och inbördes sammanhang för att få fram ett bra arkeologiskt tolkningsunderlag av en mer eller mindre sammanhängande mesolitisk miljö.

Förundersökningar

Om det rör sig om avgränsande förundersökning kan inte denna begränsas till enstaka fynd utan på mer påtagliga ansamlingar, i bästa fall anläggningar. Sökschakten måste även grävas utanför och nedanför det man uppfattar som boplatsgränsen. I de flesta fall är denna liktydig med aktuell strandlinje, men framför allt yngre lämningar från exempelvis senneolitikum påträffas på lägre nivåer.

Förundersökning inför en särskild undersökning

En förundersökning inför en särskild undersökning måste i görligaste mån genomföras utifrån en stratigrafisk metodik. Ytorna som undersöks måste vara förhållandevis stora med en kombination av större ytor, sökschakt och provgropar. För att komma åt problematiken med översandningar, urlakningar med mera, måste flera schakt djupgrävas, inte minst för att komma åt de ofta svårfångade mesolitiska, men även neolitiska anläggningarna. Valet av metod måste alltid vara avhängigt uppgiften; arbetsområdets storlek, fornlämningens art, karaktär och bevaringsgrad samt dess naturgeografiska belägenhet – skog eller åkermark. Metodvalet måste snarare vara situationsanpassad än anpassad efter olika doktriner eller inkörd praxis. En logisk följd är att metodbeskrivningarna i förundersökningsrapporten blir tydliga och konkreta där kvalitativa bedömningar skiljs från de kvantitativa. Förundersökningen och dokumentationen måste göras på ett sådant sätt att samtliga verksamma företag kan tillgodogöra sig resultaten och genomföra en slutundersökning.

Länsstyrelsen ska framöver tillägna sig en större medvetenhet om olika nedslag och lämningar i anslutning till eller i våtmarker. Insatser som måste göras redan i utredningsskedet där olika prospekteringsmetoder behöver utvecklas, (jämför med avsnittet om förindustriella lämningar vid vattendrag, sidan 50).

I vissa fall kan det vara motiverat med en mindre fältinsats i relation till rapporttid för att tydligare kunna värdera en aktuell fornlämnings kunskapspotential. I andra fall behövs mer syntetiserande texter. Exempel på sådana rör både det mesolitiska landskapet på Södertörn och de neolitiska lämningarna runt Arlanda.

Några viktiga arkeologiska framtida uppgifter

Frågan om vad de mesolitiska lokalerna egentligen representerar då de ofta uppträder i mer eller mindre urskiljbara miljöer är en nyckelfråga. Begrepp som ”basbopplats”, ”läger”, ”slagplats” med flera behöver konkretiseras. Skillnader och likheter mellan de rikt företrädda mesolitiska lokalerna på Södertörn och de mer blygsamt förekommande inom vissa högre partier i södra Uppland behöver också behandlas.

Kunskapen om det neolitiska landskapets framväxt och utveckling behöver fördjupas. Hur ska icke strandbundna stenålderslokaler lokaliseras? Visserligen är Stockholms län starkt präglad av landhöjningen och de riktade inventeringar som genomförts i syfte att hitta stenålderslokaler har implicit eller explicit utgått ifrån att stenålderslokaler är strandbundna. Variationen och dynamiken bland och mellan samtida lokaler behöver belysas bättre.

Stenålderslokaler med bevarat organiskt material: Våtmarker är ett nytt område som är viktigt i analysen av stenålderslandskapet och dess utveckling. Det är väsentligt att söka efter stenålderslokaler med bevarat organiskt material. Avsaknaden i Mälardalen av obrända ben från till exempel mesolitisk tid gör att vi har svårt att diskutera såväl det neolitiska näringsfånget och olika typer av jaktritualer. Här är det tydligt att olika prospekteringsmetoder behöver utvecklas.

Icke strandbundna stenålderslokaler: Hur ska man kunna återfinna de stenålderslokaler som inte legat vid stranden? Stockholms län är starkt präglad av landhöjningen och de riktade inventeringar som genomförts i syfte att hitta stenålderslokaler har implicit eller explicit utgått ifrån att stenålderslokaler är strandbundna.

Stenåldersboplatserna är svårundersökta då de ofta inte innehåller tydliga lagerbildningar eller anläggningar. Det är väsentligt att arkeologer samarbetar med kvartärgeologisk expertis för värdering av lagerföljder och för att lättare kunna göra prioriteringar och att komma åt väsentliga frågor kring närmiljö och förändringar i landskapsutnyttjandet i ett långtidsperspektiv.

Den äldsta avbildningen av en länsinvånare? Figurristning på ett keramikfärd från Sittestabopplatsen i Ösmo. Figuren är 3 cm stor. Foto: Roger Edenmo/RAÄ.

Gravar och gravarkeologi

Bakgrund

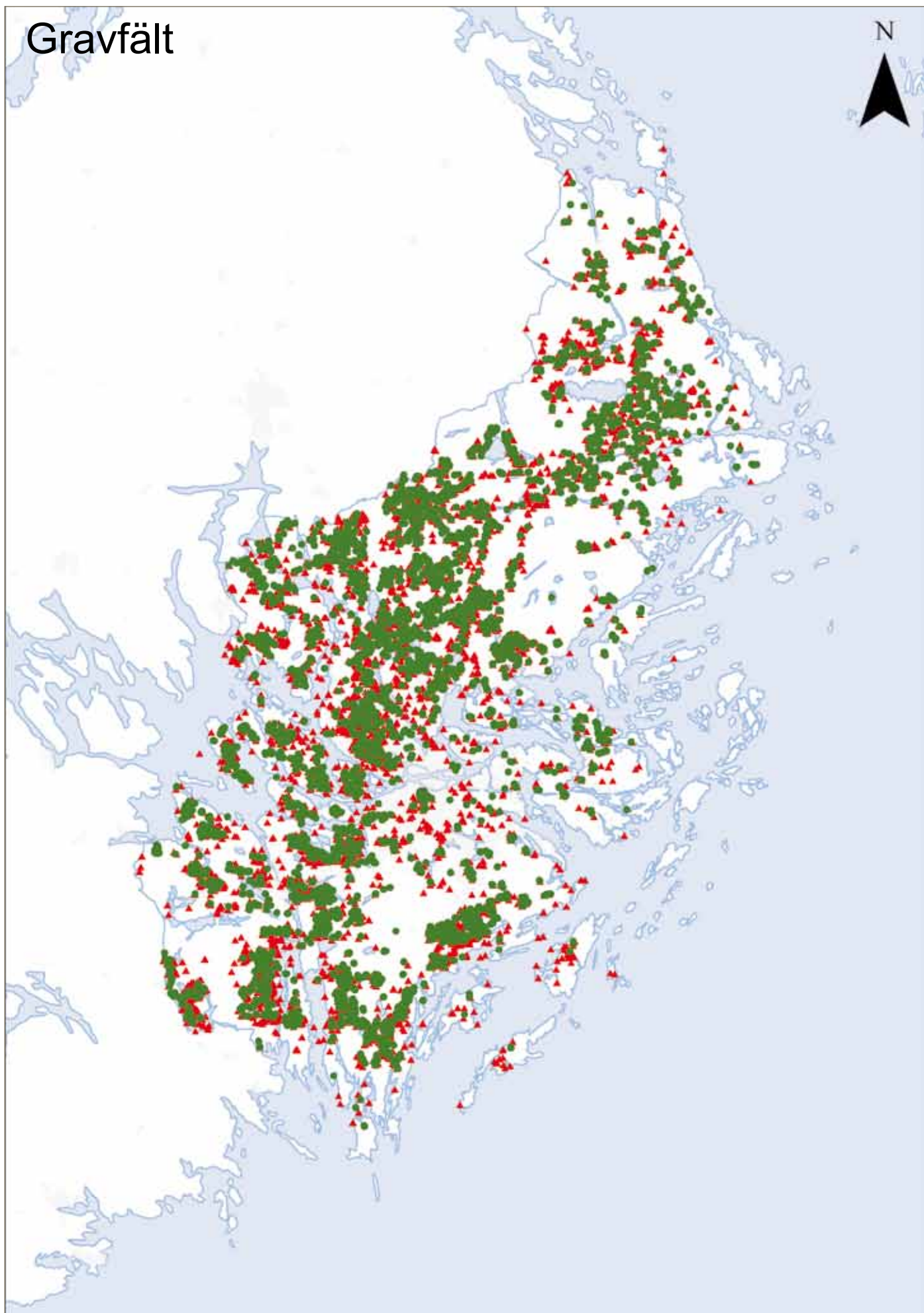
Undersökningar av gravar och gravfält med en kronologisk tyngdpunkt i järnåldern har sedan exploateringsarkeologin tog fart i början av 1960-talet dominerat den arkeologiska verksamheten i länet. Undersökningarna i de blivande förorterna och kranskommunerna var kvantitativt mycket omfattande och har successivt kommit att resultera i ett antal avhandlingar på Stockholms och Uppsala universitet (Ambrosiani 1964, Ferenius 1971, Lamm 1973, Hyenstrand 1979, Petré 1984, Bennett 1987, Biuw 1992). Flera av dessa var mycket tongivande och länge sågs gravarkeologi som synonymt med ”bebyggelsearkeologi”. Totalavbaningar och noggrann framrensning och dokumentation med fototorn kännetecknade metodiken. Ett betydande faktaunderlag med fokus på yttre och inre gravskick, könsbestämningar och fynddateringar genererades. Gravfältens inre kronologiska skiktning och utveckling studerades, medan mindre uppmärksamhet ägnades åt de överlagrade boplatzlämningarna som ofta påträffades. Den forskningstradition dessa forskare representerar är väl empiriskt förankrad i ett i samband med exploateringsundersökningar framgrävt gravmaterial. Lamm och Petré utgick från egna forskningsundersökningar.

Projekt som ”Mälardalens folkvandringstid” (Ambrosiani et al 1981) avsåg att upprätta en finkronologi för perioden utifrån ett stort gravmaterial. Det resulterade i en avhandling (Bennetts 1987) samt en licentiatavhandling om periodens kammar (Brynja 1998). Projektet har återaktiverats under senare år med sammanställningar av materialet till en stor databas. Arbetet bedrivs på Uppsala universitet av John Ljungqvist och Helena Victor.

Flera fynd har gjorts i Stockholms län av kammargravar från folkvandringstid. Här kammar-graven vid Lilla Karby i Täby socken som undersöktes i samband med projektet Norrortsleden. Foto: Elisabeth Boogh/Stockholms läns museum.

Gravfält

Under de sista 10–15 åren har vikten av att ställa nya relevanta frågor i samband med undersökningar aktualiserats inom forskning och undersökningar av gravar. Jämfört med ”rekordårens” omfattande gravfältundersökningar under 1960–1970-talen, försöker antikvariska myndigheter numera att undvika järnåldersgravfält, inte minst i samband med stora linjeprojekt. Kostnaderna och problematiken med undersökningar av impediment med gravar bidrog till att projekten under en period flyttade ner på lermarkerna. Inom län som Västmanland, Uppsala och delvis Södermanland har detta lett till upptäckten av de så kallade ”lerslättsboplatserna”, liksom gravfält på lermark. Liknande resultat har ännu inte kunnat ses i Stockholms län.

Under senare år har en handfull avhandlingar skrivits som i större eller mindre utsträckning använt sig av ett uppdragsarkeologiskt fältmaterial (Andersson 2004, Thedeen 2004, Feldt 2005). Anderssons licentiatavhandling från 2004 behandlar framför allt vikingatidens gravskick och ritualer. Andersson är dessutom en av de få forskare som ägnat sig åt kristnandeprocessen inom landsbygdens by- och gårdsgravfält i Mälarenregionen, en period och ett skeende som fortfarande är påtagligt eftersatt inom arkeologin. Slutligen kan Peter Bratts avhandling från 2008 om storhögar och maktstrukturer under järnålder i Mälardalen nämnas. Denna behandlar den sociala elitens framväxt och manifesta uttryck.

Trots en omfattande forskning kring gravar och gravritual, kännetecknas undersökningar av gravar inom uppdragsarkeologin idag av brister i att formulera nya frågor och nya metoder i samband med undersökningarna. Det yttrar sig i att väsentliga prioriteringar inte görs, vilket medför alltför höga kostnader sett i relation till det vetenskapliga utfallet.

Varför ser det ut på detta sätt och vad har hänt inom gravarkeologin under de senaste tjugo åren? I mitten och slutet av 1980-talet formulerades ett antal nya visioner kring gravarkeologin. I enlighet med tidens språkbruk efterlystes fler perspektiv på gravar, en skärpt teoribildning med en avgörande diskussion om själva gravbegreppet, något som skulle göras tvärvetenskapligt (Lagerlöf 1991). Det ansågs som nödvändigt att avlägsna sig från analyser och tolkningar i andan av ”klassisk” bebyggelsearkeologi och/eller tolkningar utifrån socioekonomiska villkor i en ”processuell” anda och ersätta denna med postmoderna grepp. Ett samarbete med religionshistoriker efterlystes. Slutligen påtalades behovet av bearbetning av fyndmaterialet.

De religionsvetenskapliga aspekterna har beaktats i stor utsträckning, senast av Andreas Nordberg (Nordberg 2003, 2008). Bland arkeologer däremot har olika försök till ”kursändring” inte medfört några större resultat, något som kan avläsas i undersökarnas rapporter. Bristen på nya frågeställningar och en relevant metodik är fortfarande ett problem. Svepande formuleringar som att vilja ”problematisera gravbegreppet” eller införa genusproblematik är knappast något genombrott, än mindre någonting nydanande, när man är otydlig på hur begreppet ska ”problematiseras”. Svepande och ytliga resonemang om kult, vardagen och samhälle har fått ersätta tydliga och sakliga redovisningar av undersökningen. Fynd redovisas endast i form av urval och dateringsdiskussionerna blivit alltför lösa och grundade på andra- och tredjehandskällor. Dessa brister i redovisning av dokumentationsmaterial med vidhängande summariska analyser och tolkningar är inte kulturmiljösektorn eller forskarsamhället till gagn.

Föregående sida: Karta över gravfält (grönt) och enskilda gravar (rött) från järnåldern i Stockholms län. Källa: Länsstyrelsen.

Kvalitativt och kvantitativt finns sedan lång tid tillbaka stora möjligheter till mer övergripande analyser och synteser, liksom till mer lokal- eller bygdespecifika arbeten. Nämnas kan kommuner som Täby, Sollentuna, Botkyrka och Stockholm liksom delar av Sigtuna, där ett stort antal gravfält totalundersökts sedan 1960-talet. Den forskningsmässiga potentialen är betydande men har ännu inte kommit att utnyttjas vetenskapligt för mer övergripande bebyggelse- och samhällsanalyser.

Undersökningskostnader och metodik

Som framgått ovan har kostnaderna för gravundersökningar inte sjunkit, utan ligger kvar på en fortsatt hög nivå. Kostnader för logistik i samband med mindre undersökningar blir förhållandevis höga jämfört med exempelvis en totalundersökning av ett gravfält, men det blir orimligt när en undersökning av två stensättningar kan komma att kosta närmare 400 000 kronor. Det blir än mer orimligt om det vetenskapliga resultatet närmast är att likna vid en upprepning och ett bekräftande av vad man tidigare känt till. Detta innebär att de undersökande organisationerna måste bli bättre på att prioritera och ange rimliga ambitionsnivåer.

I områden som Sollentuna finns det dessutom all anledning att prova nya förhållningssätt vid undersökningar och avrapportering. I flera fall skulle det räcka med en enkel avrapportering av resultaten. I andra fall skulle denna kunna kompletteras med mer tydliga inslag av pedagogisk och utåtriktad verksamhet som till och med kan utgöra merparten av ”avrapporteringen”. Vetenskapligt skulle vinsten vara marginell, men betydligt större vad gäller förmedling och återföring av kunskap om lokala förhållanden under exempelvis yngre järnålder.

Länsstyrelsen välkomnar diskussioner kring nya metoder och förbättringar av fältdokumentationen i olika avseenden. Vad som hittills saknats är *tydliga motiveringar kring metodval*. Likaså måste metodvalen alltid *utvärderas* efter den avslutade undersökningen, vilket inte alltid görs idag. För att undvika överdokumentation liksom motsatsen måste val av metod vara kopplat till den aktuella uppgiften och de vetenskapliga frågor man avser att besvara.

Antikvariska ställningstaganden

En utgångspunkt är att frågor om inre och yttre gravskick, överlagringar, sekundärbegravningar, horisontala stratigrafier och dateringar alltid utgör den grundläggande uppgiften i den arkeologiska dokumentationen och alltid ska ingå i den. Undersökarens uppgift består dessutom i att utveckla metoder och att formulera frågeställningar som tillför något utöver detta.

Förundersökningar

Av tradition har arkeologiska förundersökningar av gravfält stannat vid att beräkna antal gravar efter en mer eller mindre omfattande schaktning. Med detta som grund har en uppskattning gjorts av tidsställning samt mindre kommentarer kring yttre gravskick. Faktiska grävningar har i alltför ringa utsträckning gjorts inom ramen för förundersökningen. Framledes ska förundersökningarna även rymma undersökningar av halva, hela gravar beroende av faktorer som bevaringsgrad, storlek, form, osäkerhet kring tidsställning. I fall där man kan förvänta mer eller mindre stora inslag av vikingatida, tidigmedeltida skelettgravar är det befogat att undersöka ett par av dessa för att undersöka bevaringsgrad av skelettmaterial. Även frågor om stratigrafier och överlagringar av exempelvis äldre boplatser bör redas ut.

Om sådana påträffas måste de undersökas på ett sätt så att man tydligt kan uppskatta antal hus, kulturlager med mera. Den arkeologiska förundersökningen av gravfält bör alltid genomföras i två steg; i den första kan gravfältet totalavbanas för att få fram antalet lämningar. Dessutom kan indikationer på överlagringar, underliggande boplats mm erhållas. I nästa steg bör ett relevant antal gravar undersökas för att få en nöjaktig bild av gravskick och datering, brandlagrens storlek och så vidare. I detta moment förundersöks även överlagrade boplatslämningar.

Förundersökningsmoment är i flera fall fortfarande en del av en specifik planeringsprocess, förutsatt att uppdraget inte är av en sådan karaktär att uppdragsgivaren uttryckligen begärt att få ta bort fornlämningen. I andra fall, där uppdragsgivaren signalerar reservationer rörande ett eventuellt borttagande på grund av av kostnader med mera, är det än mer relevant att dela upp förundersökningen i två steg. Då kan processen avbrytas efter den första etappen.

Det är även relevant att prova olika metoder i förenklande syfte i fall där ensamliggande eller enstaka gravar undersöks på tomtmark inom ramen för den arkeologiska förundersökningen. Kostnaderna för sådana undersökningar blir alltför ofta orimliga i förhållande till resultatet.

Kammargraven vid Lilla Karby var plundrad, förmodligen strax efter själva begravningen. Fynden som fanns kvar var högkvalitativa och följer ett mönster med kontinentala influenser i dåtidens stormannabegravningar. Foto: Elisabeth Boogh, Stockholms läns museum.

Några framtida arkeologiska frågor

Behov av metodutveckling

Länsstyrelsen har under en längre tid efterlyst nya infallsvinklar och inte minst utveckling av metoder i samband med gravfältundersökningar. En fråga har gällt möjligheterna, eller snarare behovet av, att förenkla ett flertal fältmoment, exempelvis behandling och dokumentation av överbyggnader. Gravundersökningar behöver även i mycket större utsträckning än tidigare rikta in sig på att utveckla osteologisk metodik och att finna fler infallsvinklar på human- och djurbensmaterialet. Därför bör osteologisk kompetens tas med i planeringen från början och resultaten integreras i rapporten och inte som brukligt är presenteras i en bilaga.

Utökat tvärvetenskapligt samarbete

Det finns ett behov av ett utökat och fördjupat tvärvetenskapligt samarbete med olika experter. Exempel härpå kan vara olika markkemiska analyser, benkemi som dna och så vidare.

Gravar från tidig medeltid i kvarteret Humlegården i Sigtuna från undersökningen år 2006.

Foto: Mattias Ek, Stockholms läns museum.

Kristendomens nya gravskick

Det är snarare regel än undantag att ett antal skelettgravar påträffas på yngre järnålderns bygravfält. Längre blev dessa slentrianmässigt behandlade. Man konstaterade gravskick med fyndtomheten och gjorde svepande dateringar till yngre vikingatid – tidig medeltid. Det finns all anledning att beakta denna gravtyp med allt vad den representerar oavsett om de uppträder i en eller flera grupper på bygravfält, eller mer undantagsvis, som gravgårdar, gravfält som enbart består av skelettgravar men utan anknytning till någon kyrkobyggnad (se avsnittet om kyrkor och kyrkogårdar). Att arbeta fram en finkronologi i första hand baserad på ^{14}C och fynd i förekommande fall torde vara en av de viktigaste uppgifterna. Kan den äldsta fasen bestämmas nöjaktigt inom ett större område, finns det variationer i kristnandevågen (norr – söder och så vidare), finns det kronologiska skillnader mellan gravgårdarna och grupperna av skelettgravar på bygravfälten? Representerar de olika sociala kategorier? Finns kristna attribut bland föremålsbeståndet eller i förekomsten av enklare byggnader i anslutning till skelettgravar?

Övergripande analyser och synteser

Kvalitativt och kvantitativt finns sedan lång tid tillbaka stora möjligheter till mer övergripande analyser och synteser, liksom till mer lokal- eller bygdespecifika arbeten. Det finns stora outnyttjade forskningsmässiga och antikvariska potentialer kring kommuner som Täby, Sollentuna, Botkyrka och Stockholm, liksom delar av Sigtuna där ett stort antal gravfält totalundersökts sedan 1960-talet.

Ett flertal gravfält har totalundersökts både norr och söder om Stockholm, exempelvis socknarna Norrsunda och Botkyrka, alltsedan 1960-talets förortsutbyggnader till dagens infrastruktursatsningar. Här finns ett mycket stora material och därmed underlag för att göra olika bebyggelseanalyser, olika frågor kring mönster i gravskick, gravlagda, fynd med mera. Det går till viss del att göra inom ramen för olika projekt, vilket också görs, men omfattningen av arbetet måste av ovan nämnda skäl bli begränsat. Detta torde i första hand vara en uppgift för för universiteten, förhoppningsvis som en del i ett större samarbete med de grävande institutionerna.

Fossila odlingslämningar

Bakgrund – två slags fossila odlingslandskap

I länet finns i huvudsak två slags agrarhistoriska strukturer och som kan dateras till perioder äldre än 1600-talets kartor. Det ena är systemen med nedrasade låga stenmurar, stensträngar, och det andra är områden som domineras av röjningsrösen. De uppträder huvudsakligen rumsligt åtskilda: stensträngssystemen i landskapet Upplands södra och sydvästra delar, röjningsröseområdena i länets norra del, som i grova drag motsvarar Norrtälje kommun.

Stensträngssystemen påträffas framför allt i ett område från västra Täby kommun i söder vidare mot nordväst och väst över västra Vallentuna, Upplands Väsby samt Sigtuna kommuner, med en fortsättning norrut i de södra delarna av landskapet Uppland. Den östra gränsen motsvaras i grova drag av den så kallade Långhundraleden, i väster utgör Mälaren gräns. Systemen saknas på Mälareöarna. Stensträngar uppträder också i områden som domineras av röjningsrösen, men är då ofta av en annan uppbyggnad och karaktär (se nedan). Skillnaderna kan observeras morfologiskt och utseendemässigt, liksom i den topografiska placeringen, faktorer som talar för att de haft en delvis annan funktion än de i den så kallade stensträngsbygden. På samma sätt uppträder områden med röjningsrösen i mindre antal bland områdena med stensträngssystem. Klart är att inga ”klassiska” stensträngssystem som innehåller fågator, åkergården med mera, och har en avvikande rumslig organisation i förhållande till de historiska byarnas territorier, har påträffats i länets norra del. Till systemen med stensträngar hör även gravar, gravfält och inte minst, större och mindre gårdslämningar, inte sällan i form av stensatta husterrasser.

Medan kunskaps- och dateringsunderlaget för stensträngssystemen står på en förhållandevis säker empirisk grund, är förhållandet för röjningsröseområdena det motsatta.

I kommuner som Täby, Upplands Väsby och Sigtuna finns omfattande lämningar av agrarhistoriska lämningar, inte minst stensträngar i kombination med boplatser och gravar. Bilden visar en stensträng och anslutande odlingsyta vid Märsta industriområde. Foto: Richard Grönwall, Stockholms läns museum.

Stensträngsbygden

Forskning och arbete med agrarhistoriska lämningar har av tradition huvudsakligen bedrivits av kulturgeografer med en geografisk tyngdpunkt i Östergötland, på Gotland och till viss del Öland. Inom denna disciplin har stensträngar behandlats som förhistoriska lämningar sedan 1960-talet. Det stora genombrottet kom genom Sven-Olof Lindquist avhandling från 1968. Däremot saknas äldre arkeologiska insatser där fossila odlingslämningar som stensträngar behandlats. Det som finns är fornlämningskartor framför allt från Sollentuna, samtliga från slutet av 1920-talet. Här finns enstaka stensträngar markerade på en del gravfältskartor, ibland med kommentaren ”stenrad”. Samtliga angivelser har gjorts i socknens västra delar. Snarlika och okommenterade dokumentationer av stensträngar finns på en del tornfotoplaner från Järvafältet i Spånga socken i samband med de omfattande undersökningarna på 1960–70-talen.

Vid fornlämningsinventeringen i samband med den reviderade upplagan av den ekonomiska kartan började man att uppmärksamma stensträngar som en ny fornlämningskategori. I Uppland kom de att behandlas översiktligt och fick i förekommande fall status som ”övrig kulturhistorisk lämning”. Det mycket svaga skydd lämningarna har haft har efterhand kommit att successivt korrigeras. Olika utredningar runt Sanda och andra gårdar i Fresta socken i Upplands Väsby kommun har lett fram till en genomgång av hela Fresta socken (Ericsson & Hermodsson 1994). Stora delar av det genomgångs området utgörs av villabostadsområden.

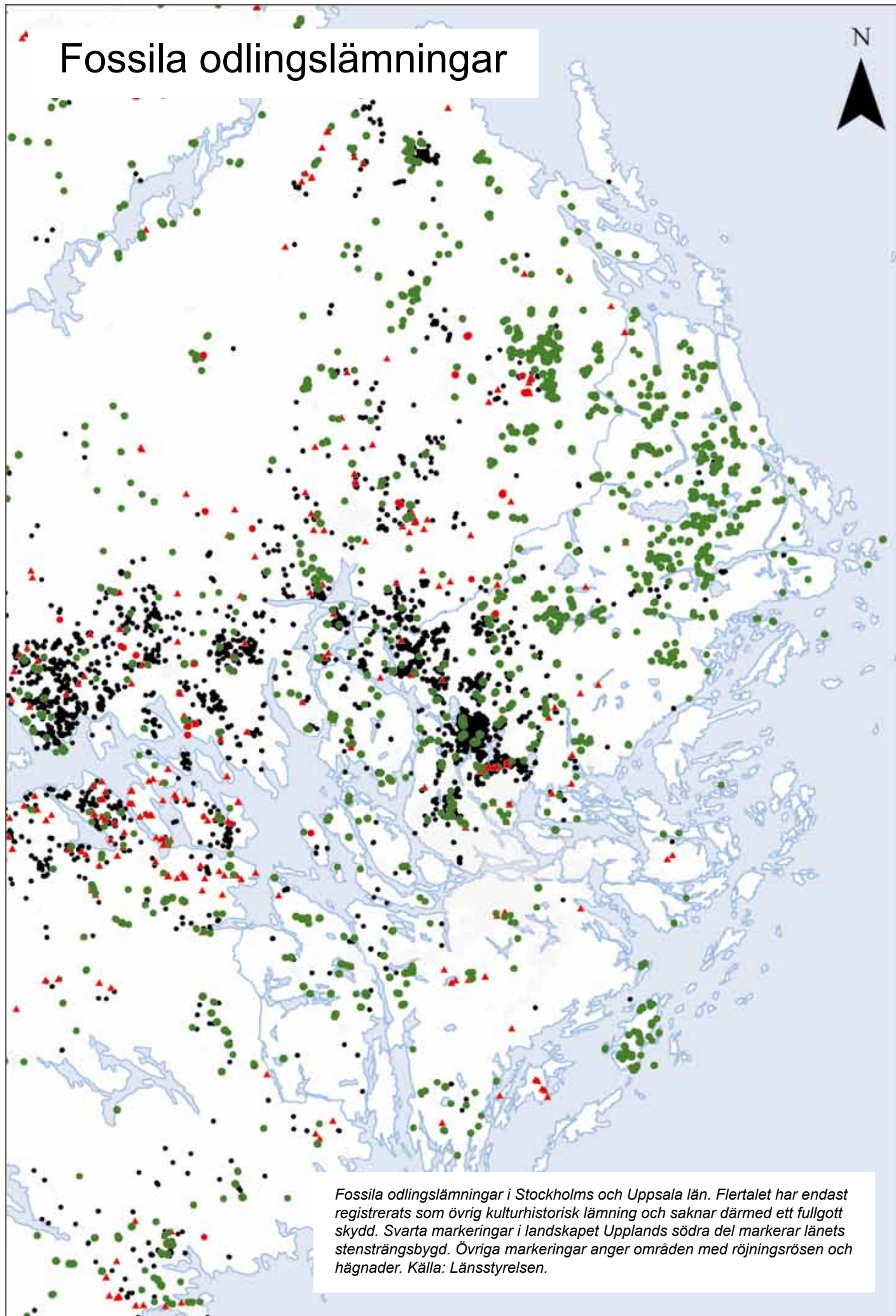
Specialinventeringarna har understrukit de agrara lämningarnas stora potential och medfört en större medvetenhet om lämningarnas betydelse.

Man har konstaterat att ett stort antal stensträngar har schaktats bort i samband med husbyggen inom befintliga tomter. Bortsett från ytmässigt begränsade specialinventeringar i Hammarby och Odensala socknar, har Frestainventeringen ännu inte fått några efterföljare. Detta är någonting som måste beaktas, framför allt i de kommuner med fortsatt och förhållandevis stort exploateringsstryck som exempelvis Sigtuna och övriga delar av Upplands Väsby kommun. Väsentliga är också resultaten från arbetet med agrarhistoriska lämningar som gjordes i samband med projektet för Norrortsleden. En större genomgång och tolkning har gjorts i ”Hem till Jarlabanke”, (Ericsson & Strucke 2008).

För arkeologins vidkommande kan man se Arlandastadsprojektet (1988–1990) som ett startskott för ett fördjupat intresse kring fossila odlingslämningar och ett samarbete med kulturgeografer inleddes som fick en fortsättning i form av mindre specialinventeringar vid Stora Alby samt vid Toland, båda i Fresta socken under slutet av 1980-talet. Därefter kom den uppländska stensträngsbygden att beröras dels genom expansionen av bostadsområden i stensträngsrika socknar som Fresta och Hammarby dels genom projektet Arlandabanan. Till sitt innehåll var resultaten huvudsakligen av kvantitativ karaktär, genom ett stort antal nyfynd, i mindre utsträckning kvalitativa.

Försök med gemensamma projekt mellan kulturgeografer och arkeologer inleddes, men kom ganska snart att avstanna. De arkeologiska projekten har därefter genomförts primärt för att förstå ett objekts art och datering, snarare än att sätta in den aktuella lämningen i ett större landskapshistoriskt sammanhang. Uppnådda resultat har bekräftats och upprepats med en snarlik undersökningsmetodik. Frågeställningarna har handlat allmänt om fornlämningsmiljön, där sambandet mellan den aktuella stensträngen och exempelvis gravfält och bebyggelselämningar kan finnas, vidare har man velat studera eventuella skillnader i

Fossila odlingslämningar

Fossila odlingslämningar i Stockholms och Uppsala län. Flertalet har endast registrerats som övrig kulturhistorisk lämning och saknar därmed ett fullgott skydd. Svarta markeringar i landskapet Upplands södra del markerar länets stensträngsbygd. Övriga markeringar anger områden med röjningsrösen och hägnader. Källa: Länsstyrelsen.

markutnyttjande innanför och utanför stensträngen och söka dateringar. Vilka frågeställningar man mer konkret vill belysa formulerades sällan. Vanliga resultat har varit dateringar till äldre eller yngre perioder än den förväntade, det vill säga äldsta järnålder samt yngre järnålder/medeltid. Resultaten tolkas framför allt som utslag av aktiviteter i närområdet före eller efter stensträngens användningstid. Sammantaget kan man konstatera att kostnaderna inte har medfört någon väsentlig kunskapsstillväxt.

Länsstyrelsen å sin sida har i ett par fall nekat exploateringsföretag med hänvisning till miljön och fornlämningen i sin helhet, men vanligen har ingrepp godkänts efter prövning under förutsättning att det föregåtts av en sedvanlig arkeologisk dokumentation, utan någon kravspecifikation eller arkeologiska, antikvariska rekommendationer i övrigt.

Ett gott exempel på hur man vetenskapligt och metodiskt kan ta sig an ett större område med agrarhistoriska lämningar finns från Väderstad i Östergötland. Förundersökningsmomentet delades upp i två etapper där den första bestod av kartstudier, inventering och kartering av olika fältformer och en avslutande tolkning av markanvändningen (Larsson, Jönsson & Widgren 1996). En gemensam arkeologisk och kulturgeografisk värdering och tolkning gjordes som därefter fungerade som underlag till olika arkeologiska insatser av de begränsade delarna av stensträngssystemet som fysiskt kom att beröras av arbetsföretaget – dragningen av den nya E 4:an.

En stor kunskapslucka gäller den fossila åkermarken inom de uppländska stensträngsområdena. Erfarenheterna från 1960- och 1970-talens undersökningar på framför allt Gotland och i Östergötland visar att odlingsmarken intill stensträngsgårdarna ofta går att identifiera, avgränsa och dessutom har en stor arkeologisk informationspotential. Odlingsmarken har vanligen begränsad omfattning, vilket tidigt tolkades som att odlingsystemet under perioden varit ensäde, det vill säga årligt bruk med intensiv gödsling. I de uppländska områdena har odlingsytor endast undantagsvis kunnat konstateras inom stensträngsbygden, vilket lett till att dessa strukturer efterhand i allt mindre utsträckning synes ha prioriterats i samband med undersökningar (jämför med Widgren 1997, Ericsson & Strucke 2008). Mycket talar dock för odlingsmarkens lämningar finns bevarade i betydligt högre grad än vad som antagits i form av identifierbara brukningsytor och förmelement såsom röjningsrösen, terrasskanter och hak.

Röjningsröseområden

Med röjningsröseområden avses i första hand ytmässigt omfattande lämningar med huvudsakligen röjningsrösen i skogsmark. Dessa återfinns i Stockholms län framför allt i Norrtälje kommun. Lämningar med röjningsrösen har även påträffats i andra kommuner, men i betydligt mindre omfattning. Inslag av röjningsrösen och röjda ytor i anslutning till gårdstomter har observerats i samband med undersökningar av järnåldersgårdar i stensträngsbygden. Exempel på detta är Åslunda i Odensala, Arninge i Täby och Sylta i Fresta socken i Upplands Väsby kommun. I motsats till Norrtäljeområdets lämningar av fossila odlingslämningar, som överlag påträffas i byarnas utmarker eller äldre betes- och hagmarker, uppträder de i sammanhang som måste tolkas som gårdsnära odlingar och röjningar.

Ytterligare en lokal i stensträngsbygden ska nämnas. Det är åkerholmen RAÄ 141 söder om Kolsta och norr om Tomta i Husby-Ärlinghundra socken. Stensträngarna inom lokalen är utlöpare till det större och mer samlade systemet norrut vid Kolsta by. Dessa agrara

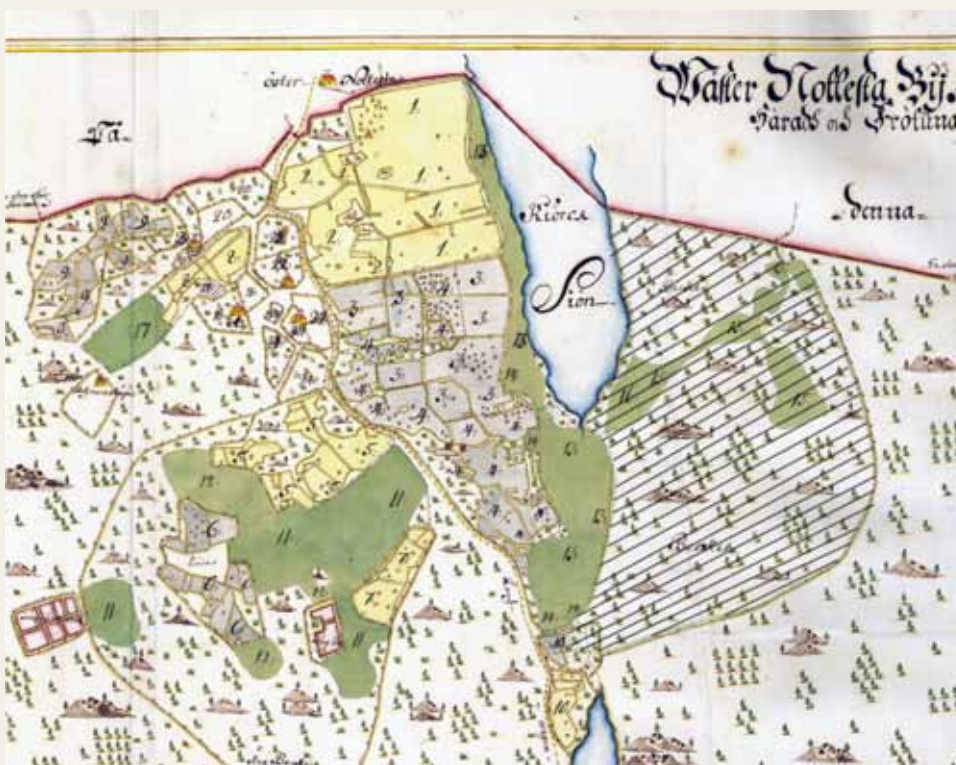

lämningar är uppenbarligen de äldsta. Röjningsrösena har tolkats som ett yngre inslag och skulle kunna höra till den vendeltida boplatsen som påträffades inom lokalen, men framför allt till medeltid –1500-talet. På holmens sidor finns slutligen inslag av röjningsrösen från 1900-talets odling (Edenmo & Vinberg 2007).

Rössberga i Odensala socken är ett annat exempel som representerar en bebyggelse befolkad och temporärt brukad av människor i beroendeställning till gårdar i kärnbygderna. Här fanns inom en begränsad yta ett stort antal röjningsrösen samt mellanliggande odlingsytor. Till varje fas hörde ett hus av enklare slag (Olausson 2008).

De ytmässigt omfattande fossila odlingslämningarna dominerade av röjningsrösen är en antikvarisk vagt bestämd och arkeologiskt dåligt känd fornlämningskategori. Merparten av de kända röjningsröseområdena påträffas i dagens skogsmark, på äldre utmark eller annan typ av betesmark. I länets norra halva är idag 378 lokaler rubricerade som ”fossil åker” och bedömda som ”övrig kulturhistorisk lämning” i Fmis. Endast en handfull av dessa är klassificerade som fasta fornlämningar, i övrigt är ett tiotal angivna som bevakningsobjekt. Bedömningen som fast fornlämning grundar sig i de flesta fallen på arkeologiska utredningar. I ett fall är det närheten och inblandning med gravar som varit styrande.

Orsakerna till dessa brister är flera. Betydande svagheter och oklarheter i Fmis får till viss del tillskrivas historiska orsaker – det vill säga att inventeringen i Norrtälje kommun gjordes i ett tidigt skede av revideringsinventeringen under slutet av 1970-talet. Beskrivningarna blev allt som oftast översiktliga och områdenas verkliga utbredning noterades inte. En stor del av de kända lämningarna är inte klassificerade som fasta fornlämningar, utan som ”övrig kulturhistorisk lämning”. En annan orsak är att fossila odlingslämningar i mycket ringa omfattning kommit att beröras i samband med exploateringar. Merparten ligger i kommunernas perifera delar med betydande inslag av skogsbruk. Kunskap om bebyggelselämningar i

Ytmässigt stora områden med röjningsrösen, stensträngar, gravar och ibland även boplatser, påträffas som regel nästan alltid inom det som sedan flera hundra år tillbaka, var gårdarnas och byarnas utmarker. Söder och sydväst om Kyrksjön inom Nodstabys södra utmarker vid den så kallade Söderängen finns välbevarade lämningar (det streckade området på kartan). Nodsta ligger i Frötuna socken i Norrtälje kommun. Lämningarna har säkerligen noterats men inte karterats av den mycket duktige lantmätaren som gjorde kartan år 1709. Karta av Lars Kietzling 1709, LMV A 30-33-1.

anslutning till, eller i dessa områden, är bristfällig för att inte säga obefintlig. Nyligen har fynd gjorts av husterrasser insprängda i röseområdena i Norrtälje stads norra utkanter och omgivningar, närmare bestämt vid Färsna i Estuna, vid Norrtäljeanstalten inom Östra Knutby samt vid Söderängen i Frötuna socken. Husterrasserna är till utseende identiska med motsvarande i stensträngsbygden.

Från kulturgeografiskt håll har man påtalat de stora likheterna mellan de agrarhistoriska lämningarna i Norrtäljetrakten och de rikligt förekommande miljöerna av samma slag i Sydvästsverige. Mycket talar för att dessa likheter även gäller graden av komplexitet. De senaste årens undersökningar av röjningsröseområden i södra delen av landet har visat att dessa agrara miljöer arkeologiskt sett är betydligt mer innehållsrika än vad som antogs för bara 10–15 år sedan. De kan rymma såväl boplatser under mark som gravar. Därtill har det visat sig att den kronologiska spännvidden är avsevärt större än ”schablondateringen” till yngre bronsålder och äldre järnålder som de inledande undersökningarna under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet antydde.

Det verkar som om de flesta röseområdena i någon form omstruktureras vid mitten av första årtusendet; mycket åkermark verkar då överges för att aldrig odlas upp igen. Betydande arealer återbrukades emellertid under yngre järnålder och tidig medeltid. Omfattningen av denna verksamhet är ännu okänd med det mesta talar för att det varit fråga om såväl ett extensivt utnyttjande som permanent åkerbruk inom ramen för etablering av nya gårdar. Återbrukandet av röjningsröseområdena under de här perioderna verkar i vissa områden har varit mycket vanligt och det slutliga övergivandet av odlingsmarken kan i många fall ha skett i samband med den senmedeltida agrarkrisen (se Åstrand 2007). Röjningsröseområden skulle alltså på åtskilliga platser kunna tänkas innehålla rester efter medeltida ödegårdar och odlingsmarken representerar således även den yngre järnålderns och medeltidens åkerbruk (jämför med Lagerås 1999 och Connellid 2006b).

Ovan till vänster. Vid Söderängen på Nodsta bys södra utmark finns två boplatslämningar med två respektive fem husterrasser omgivna av röjningsrösen, odlingsytor och stensträngar av Roslagstyp. Lämningar i skogsmiljö löper stor risk att skadas i samband med avverkning och återplantering, jämför med kartan från Nodsta. Bilden visar en av husterrasserna.
Foto: Amanda Gottberg/Länsstyrelsen.

Ovan till höger. På höjden löper en stensträng eller hägnadsvall som avgränsar inägomark och boplatser vid Söderängen.
Foto: Amanda Gottberg/Länsstyrelsen.

Den fossila åkermarken, det vill säga de enskilda odlingsytorna som hört till stensträngarna och legat mellan röjningsrösen, är oftast mycket svår att identifiera och en kunskapsmässig lucka att ta itu med inför framtiden. Förståelsen av hur åkermarken sett ut och varit organiserad är helt enkelt en grundläggande förutsättning för att fullt ut kunna förstå stensträngsområdena och Norrtäljetraktens röjningsröseområden i termer av jordbruksekosystem.

Till kategorin av agrara lämningar hör även ”hägnader”. I länet finns idag 57 lokaler och tre lokaler rubricerade som ”hägnadssystem”. Två i den sistnämnda gruppen är klassificerade som fasta fornlämningar. Inom kategorin ”hägnader” betraktas flertalet som fasta fornlämningar. Även dessa uppträder på ”blandlokaler”, det vill säga röjningsröseområden med inslag av enstaka stensträngar. Lokaler med röjningsrösen och andra formelement finns exempelvis i Frötuna, Husby-Sjuhundra, Söderby-Karl, Estuna och Edebo socknar.

Av de rubricerade ”hägnaderna” i Norrtälje kommun är dock flera nedrasade äldre stengärdesgårdar från historisk tid som påträffas i anslutning till torplämningar. Att skilja ut dessa från de betydligt äldre är en fråga att reda ut inför framtiden.

Under 2009 påbörjade Länsstyrelsen ett tillsynsprojekt kring fornlämningar i skogsmiljö. framför allt fokuserades på avverkningsärenden som berört kända röseområden och skadefrekvensen inom dem. Stickprov, med nedslag och inventeringar inom vissa utvalda områden, visar på en utvidgning av de redan kända lokalernas utbredning samt på flera nyfynd. Till detta kommer nyfynd av bekanta fornlämningskategorier som gravar, husterrasser och liknande. I samband med olika besiktningar i Norrtälje kommun, har omfattningen av de kända röjningsrösen vuxit i antal, storlek och komplexitet. Samma gäller för besiktningar i stensträngsbygden, med Sigtuna kommun som exempel.

De arkeologiska projekten Färsna och Norrtäljeanstalten i Estuna socken och Förbifart Norrtälje, Norrtälje stad i Frötuna socken, är hittills de enda som berört röjningsröseområden i länet.

Dateringsproblematiken

Erfarenheterna från kulturgeografernas problem med absoluta dateringar av stensträngar (som även arkeologer med all rätt kritiserat) måste tas tillvara. Det är inte de enskilda anläggningarna eller lokalerna som ska dateras, utan de olika typerna av kulturlandskap som är relevant.

Metodiskt finns stora svårigheter med att datera stensträngarna. Det finns ingen naturlig koppling mellan träkol i marken och stenmurarna. ¹⁴C-dateringarna ger ofta bara en generell bild av markanvändningen i området under mycket lång tid. Arkeologer har i alltför liten utsträckning arbetat utifrån ett formationsteoretiskt perspektiv. Konsekvensen är för många irrelevanta dateringar beträffande stensträngarnas användningstid.

Antikvariska ställningstaganden

Det är inte de stora linjeprojekt som Arlandabanan eller Norrortsleden som i första hand har berört stensträngsmiljöerna eller områden med röjningsrösen. Snarare är det enskilda mindre och medelstora ärenden och därmed begränsade undersökningar som dominerat. Det mesta tyder på att det kommer att fortsätta att vara så under de närmsta åren. I en sådan situation är det svårt att antikvariskt och vetenskapligt hävda en större arbetsinsats i vilken man förklarar den enskilda anläggningens plats i en större rumsligt agrar organisation. Oavsett detta är det absolut nödvändigt att undersökaren visar att man tillägnat sig tidigare gjorda erfarenheter innehållsmässigt och kunskapsmässigt med relevans för länet och regionen. En övergripande landskaps- och samhällsanalys måste alltid göras och presenteras.

Ett nytt sätt att behandla och tolka markanvändningen under stenmurarnas tid är att knyta landskapets fornelement till den dåtida strandlinjen. Denna metod användes inom projektet Norrortsleden på ett konsekvent sätt med mycket goda resultat (Ericsson & Strucke 2008).

Vid större arbetsföretag ska en övergripande landskapsanalys där de aktuella objekten och fornelementen tolkas och värderas. Dessa får inte behandlas som unika eller som isolat. Först efter specialkartering och tolkning av resultaten kan man föreslå eventuella åtgärder i fält. Detta ska alltid redovisas på ett tydligt och kortfattat sätt i undersökningsplanen. Att komma in tidigt i en planprocess genom MKB och olika arkeologiska utredningar är i sammanhanget mycket väsentligt.

- Inför kommande arbetsföretag som berör områden och lokaler med fossila odlingslämningar som röjningsrösen, ska den inledande utredningen huvudsakligen bestå av ett inventeringsmoment samt en djupanalys av äldre kartmaterial.
- Förundersökningen ska omfatta detaljkartering samt möjligen begränsade grävningssatser. Beroende av arbetsföretagets omfattning, lämningarnas komplexitet och så vidare, kan förundersökningen lämpligen delas upp i två etapper. Den andra etappen skulle då huvudsakligen kunna omfatta ett grävmoment.
- I de fall det bedöms vara nödvändigt att även genomföra en särskild undersökning kan denna förutom vidare grävningssatser, provtagningar mm även rymma kompletterande detaljkarteringar. Att sätta in den berörda lokalen i ett större rumsligt sammanhang är väsentligt. Den särskilda undersökningen kan därför även rymma en ”omlandsinventering”.

En särskild undersökning är långt ifrån liktydigt med totalundersökning. I fall där områden med exempelvis stensträngar kommer att ligga kvar inom så kallad natur- eller parkmark, är det väsentligt att Länsstyrelsen i samverkan med uppdragsgivaren medverkar till att lämningarna bevaras i så stor utsträckning som möjligt efter dokumentation i form av kartering och ett antal riktade grävinsatser. Detta är väsentligt inte minst ur ett pedagogiskt perspektiv för de boende i området. Det behöver lämnas tid för en utvärdering och tolkning samt en noggrann planering, mellan utredning, förundersökning och en eventuell särskild undersökning. Formen och sammansättningen för de olika uppdragen ska uttryckas klart i Länsstyrelsens beslut.

Få företag och institutioner saknar av olika skäl agrarhistorisk expertis. Länsstyrelsen ser gärna att utbildning sker eller att en expertis knyts till företaget. Utgångspunkten måste vara att alla ärenden där agrarhistoriska lämningar berörs *alltid* ska genomföras från det aktuella företagens eller institutionens sida som ett samarbete mellan arkeologer och agrarhistoriker. Samarbetet etableras i ett tidigt skede, innan undersökningsplanen skrivs. Den kulturgeografiska och arkeologiska kompetensen ska omfattas av länsstyrelsernas beslut kring utredning och förundersökning. Samarbetet kan även vara nödvändigt i samband med den särskilda undersökningen. Tolkning och utvärdering av resultaten ska vara ett resultat av detta samarbete, inte något som i bästa fall redovisas i två olika dokument. Att det finns olika forskningsbakgrunder och traditioner inom de olika disciplinerna bör snarare ses som en tillgång.

- Utifrån de ovan redovisade resultaten av snart tjugo års undersökningar av stensträngar anser Länsstyrelsen att det primära idag inte är själva grävmomentet, utan att specialinventeringar och detaljkarteringar både ger goda resultat vetenskapligt och är kostnadseffektiva.

För länets norra delar, motsvarande Norrtälje kommun med alla dess röjningsröseområden finns goda möjligheter att få ett bra underlag i första hand runt Norrtälje stad. I de norra delarna byggs eller planeras bostäder och småindustrier, i de södra delarna vid Görla och Mellingeholm flera industrier. I sistnämnda områden har ett par utredningar genomförts. I övriga delar av kommunen är det framför allt olika skogsärenden som påverkar röjningsröseområden och andra fornlämningar i skogsmark.

Generellt kan det konstateras att de agrarhistoriska lämningarnas formella skydd är otillfredsställande. Länsstyrelsen kommer därför, vid sidan av successiva besiktningar och uppföljningar i samband med avverkningar och nyplanteringar, att om möjligt initiera en ominventering av i första hand länets röjningsröseområden. Detta är för övrigt något som med fördel kan göras länsöverskridande, i samarbete med grannlänerna. Samarbete med Skogsstyrelsen, skogsbolag och enskilda skogsbrukare är väsentligt. Ominventeringen förväntas resultera i förnyade bedömningar av röjningsröseområden och att de i mycket större utsträckning blir klassificerade som fornlämningar.

Några viktiga framtida agrarhistoriska projekt

Undersökningar av fossilt odlingslandskap behöver kopplas till djupanalyser av äldre kartmaterial och övergripande idéer om landskapets utveckling i ett större tids-rumsligt perspektiv. Förmodligen låter sig den senmedeltida agrarkrisens effekter med ödegårdar och annat studeras i kartmaterialet i högre grad än vad som hittills uppmärksammats. Inte minst de kronologiskt än så länge närmast okända röjningsröseområdena måste analyseras mot en sådan utgångspunkt.

Länsstyrelsen kommer att arbeta för att specialinventeringar och karteringar genomförs, i första hand genom berörda kommunerna och i samverkan med dessa. Det som är aktuellt inledningsvis är områden rika på agrarhistoriska lämningar, framför allt stensträngar, och som är angivna i kommunernas översiktsplaner som framtida områden för bostads- och småindustrier.

Inför framtida agrarhistoriska projekt är det väsentligt att utveckla metodiken kring absoluta dateringar liksom olika varianter av stratigrafiska dateringar. I bägge fallen är ett samarbete med andra vetenskaper som exempelvis kvartärgeologi väsentlig. Att finna punkter i stensträngssystemen med ”låsta lägen”, punkter där stensträngen överlagrar en äldre åker, härd eller liknande, samt överlagrats av en yngre lämningar som gravar är det mest optimala.

Att datera röjningsrösesystemen i länets norra delar kommer att vara en av de viktigaste uppgifterna inför kommande undersökningar. Metodiskt och källkritiskt är detta komplicerat eftersom de uppvisar en betydande och oliktidig formationsprocess. Mindre nedslag i bronsålder överskuggas av mer genomgripande och omfattande markröjningar under romersk järnålder och därefter under medeltid. Det är därför väsentligt att vetenskapligt kunna besvara frågan om röjningsröseområden uppkommit och formats under motsvarande perioder och om de kan anses vara ett med stensträngssystemen samtida, men annorlunda system. Den rumsliga närheten mellan husterrasser, gravar och röjningsrösen, skulle även kunna vara ett resultat av ett längre markutnyttjande, där man återkommit till attraktiva områden i landskapet. Därmed är det kanske inte självklart att tolka samtliga lämningarna som samtida. I förlängningen inbegriper denna problematik även frågan om den äldre järnålderns bebyggelse, utformning och karaktär i dessa områden. Fynd av gårdar med husterrasser inom röjningsröseområden, samtliga dock oundersökta är i sammanhanget mycket viktigt. I flera fall kan de uppfattas som ordinära och jämförbara med motsvarigheterna inom stensträngsbyggen. Fyndet av ett spadformigt ämnesjärn och en bronssmälta på järnåldersgården vid Söderängen i Frötuna socken (inom RAÄ 118) pekar på en form av specialisering och en vertikal social struktur.

Vid sidan av stensträngssystem och röjningsröseområden finns en mängd andra fossila odlingsformer, vilka i dagsläget inte kan tolkas i termer av övergripande strukturer. På Södertörn, i exempelvis Sorunda och Ösmo socknar finns flera lokaler med fossila odlingslämningar av oklar karaktär. Det kan exempelvis röra sig om terrasskanter i de nedre delarna av modern åkermark eller enstaka formelement som uppträder på gammal inägomark. Rätt undersökta, även stickprovsmässigt och med den ovan nämnda kopplingen till äldre kartor eller mer allmänna hypoteser kring landskapsutvecklingen lokalt inom ett område, kan sådana analyser vara givande, inte minst på längre sikt.

Bebyggelselämningar på landsbygden

Bakgrund

Avsnittet behandlar fyra olika bebyggelselämningar på landsbygden: *gårds/bytomter*, *torp* och *medeltida källare*. Till detta tema hör även *vattenanknutna kulturmiljöer* med dammar, kvarnar mm med anslutande bebyggelse. Gårds- och bytomter är den äldre bebyggelseform som ägnats störst uppmärksamhet antikvariskt, liksom forskningsmässigt. Av förklarliga skäl ägnas därför störst utrymme åt denna bebyggelselämning.

Gårds- och bytomter

Sedan slutet av 1980-talet har ett stort antal gårds- och bytomter undersökts inom länet. En hög ambitionsnivå har präglat verksamheten med ett uttalat syfte att framför allt komma åt den medeltida landsbygdens olika bebyggelselämningar. Efter närmare 15 års undersökningar och samlade erfarenheter är gårds- och bytomten som företeelse fortfarande svår-bemästrad, antikvariskt och vetenskapligt. Betydande framsteg har dock gjorts kunskapsmässigt och även metodiskt.

De vetenskapliga bevekelsegrunderna och antikvariska motiveringarna för att undersöka bytomter kan sammanfattas i tre punkter:

- att det finns ett äldre kartmaterial,
- att by- eller gårdstomten ligger nära till ett eller flera yngre järnåldersgravfält,
- att det finns skriftliga medeltida uppgifter om byn eller gården med äldsta namnform, olika ägarförhållanden, liksom personnamn.

Det äldre kartmaterialet är i sammanhanget ett ovärderligt källmaterial. Samtidigt har ibland gårds- eller bytomten och de gränser som markerats i kartmaterialet rutinmässigt uppfattats

Den första gårdstomtsundersökningen i modern tid gjordes 1973 inom den övergivna Nedre Kymlinge gård i Spånga socken. Bilden visar undersökningen av det intilliggande gravfältet RAÄ 169. I bakgrunden ligger Årvinge gård samt Rinkeby och Hjulsta i fonden. Foto: Stockholms stadsmuseum.

som liktydiga eller identiska med den medeltida byns eller gårdens rumsliga lokalisering och utbredning, utan att tillräcklig hänsyn har tagits till att tomtgränsernas utsträckning och utformning har varierat över tiden, liksom antalet tomter. Det stora och obesvarade spørsmålet är fortfarande om den medeltida bebyggelsen organiserats inom en tomt snarlik den vi ser i de äldsta kartbilderna eller om detta är en senare företeelse. Många byar kom att regleras sent, först på 1600–1700-talet. Förloppet torde även ha varit skiftande inom så pass olika naturgeografiska och ekonomiska zoner som exempelvis Roslagen, centrala Attundalands och det begynnande slättlandskapet i länets västra delar. Det mesta pekar på att de äldre kartbilderna enbart visar sin egen tid. Analys av olika kartgenerationer är trots det ett måste och en viktig metod för att söka frilägga spår efter den medeltida landsbygden.

Ett viktigt resultat av de senaste årens undersökningar och forskning är att de medeltida lämningarna ofta påträffas i utkanten eller helt utanför lantmäterikartornas gårds- och bygränser. Medeltida lämningar har påvisats på flacka impediment omgivna av lermarker, utan några uppgifter eller ledtrådar i ett äldre kartmaterial. Till detta kan läggas vissa förhållandevis välundersökta gårds- och bytomter utan några som helst spår av medeltida bebyggelse. Sökandet efter den medeltida landsbygdsbebyggelsen kan inte reduceras till de rumsliga gränserna för byarnas äldsta markeringar som de anges i det äldre kartmaterialet.

En annan äldre ”sanning” är att äldre bebyggelselägen och gårdar övergavs i samband med den så kallade folkvandringstida ”krisen” och flyttades samman på impedimenten som sedan kom att hysa den medeltida, eller i alla fall den historiska byn. I Stockholms län (Mälardalen) finns det få belägg för ett sådant förlopp och det återstår att bevisa.

Ett annat problem är möjligheten att bedöma en bytomt som fast fornlämning, som ju är själva grunden för att motivera en arkeologisk dokumentation. Utgångspunkten för detta tas generellt utifrån övergivenhetskriteriet, men praxis har visat att detta inte längre är relevant.

Antikvariskt måste bytomt i enlighet med Fm:s kombinerats med kategorierna ”bytomt, gårdstomt, husgrund, förhistorisk, medeltida” eller ”husgrund, historisk tid”, för att ha fornminnesskydd.

Exempel på äldre gårds- och bytomtsundersökningar

Intresset för gårds- och bytomternas betydelse antikvariskt och arkeologiskt tog fart under slutet av 1980- början av 1990-talet. Exempel på äldre undersökningar av bytomter finns dock. År 1934 gjorde Hans Hansson från Stockholms stadsmuseum en undersökning i anslutning till Knista bytomt i Sollentuna socken och kommun.

Husgrunden var 4,3 m lång, 2,8 m bred och hade ett hårt tilltrampat golv av vit lera. Enstaka stenar och sot i husets centrala del tolkades som en härd och i husets N hörn var en eldpall, ett lågt spisröse. Fynd av keramik, bryne och djurben gjordes samt krukskärvor ”av samma slag som var vanliga i vikingatidens gravar”.

Inför utbyggnaden av Bromma flygplats efter kriget, gjorde Stockholms stadsmuseum ett stort antal undersökningar. Flera bebyggelselämningar inklusive fyra bytomter undersöktes. Man påträffade på husgrunder från olika tider, från folkvandringstid till 1800-talet.

År 1965 undersöktes en cirka 450 m² stor yta intill och norr om norrgården i Norrby by i Lunda socken och Sigtuna kommun. Inom den relativt begränsade ytan påträffades ett flertal huslämningar. Troligen finns här fler än en bebyggelsefas. Fyndmaterialet inom ytan

daterades till 1300–1400-talen och innehöll bland annat en hästskrapa, en sporre, en svärdsknapp, stigbygel, bultlåsnyckel med kopparinläggningar, brynen med mera. Endast ett fåtal fynd från historisk tid påträffades. Fyndsammansättningen tyder på rester efter ett frälsehushåll.

1973 genomförde Stockholms stadsmuseum på eget initiativ en begränsad undersökning av den då övergivna Kymlinge bytomt, RAÄ 222 i Spånga socken (se foto föregående sida). Bytomtens mangårdsbyggnad revs 1920 och lämningar och fynd från sen historisk tid dominerade fyndmaterialet på den ganska omrörda bytomten. Härdar, enstaka stolphål och stensyllgrunder gav ett fyndmaterial och ¹⁴C -dateringar från slutet av romersk järnålder till slutet av 1400-talet (Bondesson 1973, Biuw 1992 sidan 328).

I Råby i Bro socken och Upplands bro kommun undersöktes ett område intill och omedelbart söder om bytomten som den markerats på ekonomiska kartan från 1950-talet, men cirka 100 meter från den sentida bebyggelsen. Omedelbart intill och mot öster finns ett större högrävfält. De undersökta fornlämningarna (RAÄ 66, 67) var registrerade som ett gravfält och två osäkra stensättningar. Totalt framkom tolv anläggningar varav nio med tvekan enligt undersökaren ”kunde tolkas som gravar”. En genomgång av rapporten utifrån fotoner, sektioner, anläggningsbeskrivningar och fynd, visar att lämningarna uteslutande utgörs av bebyggelselämningar från medeltid och enstaka yngre husgrunder. Samtliga ”stensättningar” utgjordes av eldpallar, låga spisrösen, vilka raserats i större eller mindre utsträckning. Sju hus har kunnat urskiljas varav samtliga rymmer eldpallar, vilket är anmärkningsvärt. Inga uthus, stall eller liknande har kunnat urskiljas. Möjligen gömmer de sig inom en yta med hus tolkade som sentida huslämningar. Med hjälp av ett silvermynt präglat av Erik av Pommern kan ett av husen dateras till 1400-talets första hälft. Andra medeltida fynd utgörs av två sporrar, en dubbelkam samt olika järnföremål som knivar. Intressant är sammanhanget kring det äldsta skriftliga belägget, vilket skulle kunna ge en fingervisning om vilka som bodde i Råby under andra hälften av 1200-talet.

Dessa exempel visar på det nödvändiga i att beakta äldre undersökningar, inte minst då de oftast rubricerats som undersökningar av ”gravar” eller ”stensättningsliknande lämningar”. En slutsats av denna begränsade genomgång rör den medeltida bebyggelsens skiftande lokalisering i förhållande till den historiska by- och gårdstomten. I ett par fall har ”stensättningsliknande” lämningar eller till och med ”gravfält” undersökts som i några fall återfunnits mellan gränsen för den historiska bytomten och ett eller flera kända yngre järnåldersgravfält. Exempelen visar dessutom på vikten av att arbeta med olika kartgenerationer, liksom större landskapsutsknitt.

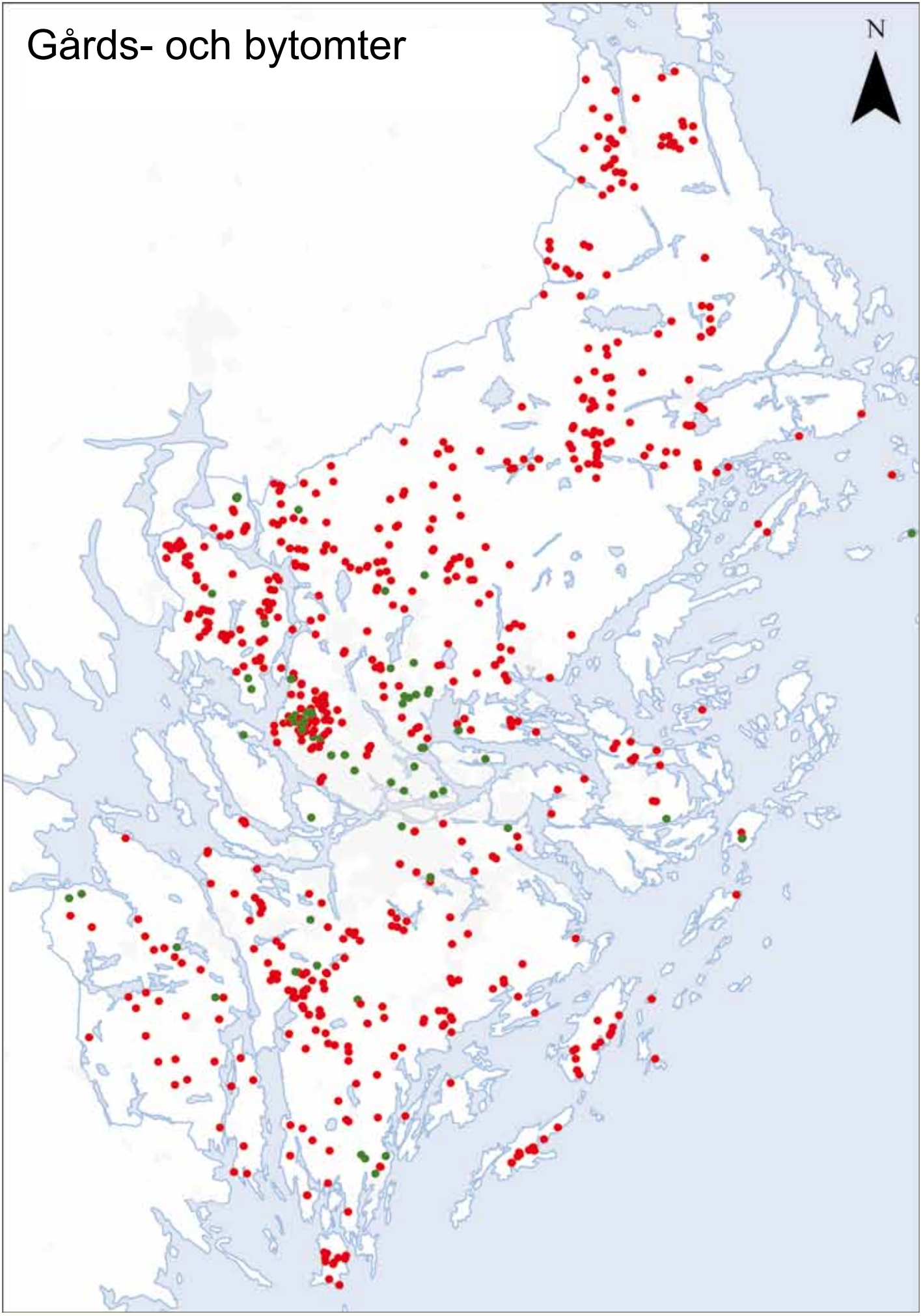
Antikvarisk nomenklatur och praxis rörande bytomter och torpgrunder

Merparten av länets by- och gårdstomter har inte status som fornlämningar, utan är bedömda som ”övrig kulturhistorisk lämning” eller ”bevakningsobjekt”. Enligt lagstiftningen ska en bebyggelseenhet för att klassas som fast fornlämning vara varaktigt övergiven. Enligt RAÄ ska den även vara en del av en primär, agrar kolonisations- och uppodlingsprocess.

Till höger: Karta över gårds- och bytomter i Stockholms län registrerade som övrig kulturhistorisk lämning, i några fall som fast fornlämning. Källa: Länsstyrelsen. Registrerade fornlämningar (grönt), övrig kulturhistorisk lämning (rött).

Gårds- och bytomter

Föreligger dessa kriterier ska lämningen registreras som fast fornlämning. Bedömningen av huruvida tomten är övergiven eller ej kan variera beroende på om bebyggelsen har utgjorts av ensamgård, reglerad by, agglomererad by eller så kallad spridd bybildning. Rör det sig om en ensamgård, registreras den alltid som fast fornlämning. Ett mycket komplicerat och inte helt logiskt undantag säger att i den reglerade byn där gårdstomterna ligger intill varandra på en gemensam bytomt, måste hela bytomten vara övergiven för att i sin tur de enskilda gårdstomterna ska kunna registreras som fornlämning.

Praxis har dock visat att befintlig bebyggelse inte behöver utgöra hinder för tillämpningen av fornlämningsbegreppet. Erfarenheterna och verksamheten i länet under de sista 10–15 åren, visar att de antikvariska bedömningsprinciperna inte alltid är i fas med det nya som framkommit i samband med bytomtsundersökningar.

Radbyn Älgesta i Husby-Ärlinghundra socken i Sigtuna kommun är ett exempel. Byn omnämns på två runstenar från 1000-talet och under slutet av 1800-talet flyttades gårdarna ut och tomten har sedan dess varit obebodd. Byn registrerades som ”övrig kulturhistorisk lämning”. År 1991 genomförde Sigtuna museum en mindre undersökning inom tomten där vikingatida och tidigmedeltida hus påträffades (Tesch 2009). Efter Länsstyrelsens anmälan har hela byn klassificerats som fast fornlämning.

I en exploateringssituation utgår den antikvariska hanteringen från Länsstyrelsens sida från en pragmatisk inställning. Förutsättningen för att man ska kunna fastställa förekomst av kulturlager, husgrunder och andra lämningar inom en brukad och bebodd bytomt, liksom en obebodd, är att man med stöd av KML 2 kapitlet 11 § om arkeologisk utredning låter göra en utredningsgrävning. Vi har idag fortfarande för lite kunskap om vilken kontinuitet länets gårdar och byar har i sina nuvarande lägen. De undersökningar som gjorts har inte gett säkra resultat. Här återstår en hel del forskning att göra och det är viktigt att skärpa frågeställningarna och metoderna i fält.

Vägledning och riktlinjer rörande torpgrunder är än mer oklar. Diskussionen idag gäller främst hur man ska registrera och klassificera de sentida torpen, deras bevarandevärde och om de generellt ska betraktas som fasta fornlämningar.

Inkonsekvenserna i Riksantikvarieämbetets bedömningsgrunder och registreringsprinciper för by- och gårdstomter har sedan länge varit ett återkommande tema i diskussionerna mellan Länsstyrelsen och de i länet verksamma aktörerna. I det vetenskapliga programmet för Stockholms stadsmuseum (Rapport 2004:5) påpekas att av de inom stadsgränserna befintliga bytomterna, 76 stycken, har endast 17 status som fornlämning. I programmet lyfter man fram de tidiga och bytomtsundersökningar utförda av Hans Hansson på 1930-talet. Man påtalar skillnaderna i förutsättningar, lagstiftning och praxis vad gäller stadsundersökningar å ena sidan och de som gjorts på landsbygden å den andra. Ett av flera resultat av detta är att bristerna i landsbygdsundersökningarna medför att det inte går att göra några adekvata jämförelser mellan stad och land rörande materiell kultur med mera.

Att det föreligger olika registreringsprinciper och bedömningsgrunder, och att länsstyrelserna gör skiftande bedömningar och praxis av bytomtsärenden, är dessutom ett nationellt problem.

Länsstyrelsen i Stockholm har vid flera tillfällen framfört till RAÄ att övergivenesskriteriet inte bör fästas till platsen/tomten, utan till den enskilda anläggningen eller företeelsen. Med andra ord bör man ha samma tillämpning av övergivenesskriteriet på landsbygden

som i den medeltida staden. Gör man på detta sätt kommer många av de svårgripbara uttolkningarna av övergivenhetskriteriet som presenteras i Riksantikvarieämbetets utredning att falla bort.

Exempel på bytomtsundersökningar under de sista 10–15 åren

En genomgång har gjorts av de bytomtsundersökningar som redovisas nedan och innefattar beslut och undersökningsplaner som finns i Länsstyrelsens handläggarkiv. Dessa har sedan jämförts med resultaten som de redovisats i rapporterna. Sistnämnda är inte heltäckande i rapportarkivet varför urvalet blivit slumpmässigt. Efter en genomgång av ett mindre antal undersökningsplaner och ett större antal rapporter kan man dock med fog säga att resultatet ger en rättvisande bild.

De gemensamma utgångspunkterna för bytomtsundersökningarna kan sammanfattas i att det finns medeltida belägg, bebyggelseläget på kartmaterialet samt att bytomterna har övergivits. Frågeställningarna kan i grova drag sammanfattas i tre punkter:

- Tidpunkten för bebyggelsens etablering,
- frågor om kontinuitet och
- frågor om vilken karaktär som kännetecknar bebyggelsestrukturen.

Fokus har legat på den inre strukturen på den enskilda byn/gården samt på att söka spår med ideologiska och sociala förtecken. Angreppssättet har resulterat i att en viss typ av byar och gårdar har blivit uppmärksammade i den antikvariska hanteringen, nämligen de som har haft kontinuitet fram i tiden och som också har varit föremål för kartografisk inventering under 1600–1700-talen. Samtidigt har man ett icke problematiserande förhållningssätt, där man a priori utgått från en tidig etablering, senast under vikingatid, liksom att bebyggelsen på bytomten uppvisat en obruten kontinuitet.

*Under de sista 5–10 åren har ett flertal gårds- och bytomtsundersökningar genomförts med syfte att finna medeltida och vikingatida lämningar. I utkanten av och på den annars förstörda Hjulsta bytomt i Spånga socken, låg flera hus från vikingatid och tidig medeltid.
Foto: Ingela Spijkerman/
Arkeologikonsult.*

Frågan om bebyggelsens karaktär har huvudsakligen kretsat kring hustyper och funktioner, i mindre utsträckning kring frågan om vad den aktuella bebyggelsen representerade för sociala kategorier och därmed specifika materiella uttryck i hustyper, fyndfattigdom eller liknande. Denna typ av frågor har dock kommit att lyftas fram alltmer under de senaste årens undersökningar.

Ett annat vanligt drag är att de alltför ambitiösa frågeställningarna i samband med förundersökningen inte har kunnat besvaras i samband med slutundersökningen. Det har inte heller alltid varit en relevant nivå på frågorna. De har varit ställda utan koppling till undersökningen och dess förutsättningar. Ett stort antal bytomtsundersökningar har kommit att resultera i enstaka fynd från äldre järnålder och i enstaka fall från vikingatid samt därefter ett helt dominerande material från 1600-talet och framåt. Bara sällan påträffas enstaka fynd eller daterade lager från medeltiden.

Det finns goda exempel på undersökningar av medeltida lämningar på landsbygden, även om de flesta lider av ovan beskrivna brister. Flera av de undersökande organisationerna har fört en diskussion om svårigheterna i att arkeologiskt identifiera och definiera medeltida agrar bebyggelse eller medeltiden överhuvudtaget i en agrar miljö.

En plats som Sanda i Fresta socken i Upplands Väsby kommun kan tjäna som exempel på detta. Till Sanda hör två yngre järnåldersgravfält, varav det ena ligger i anslutning till den historiska och dagens gård, det andra i anslutning till en järnålders- och tidigmedeltida bebyggelseenhet. Fyndet av sistnämnda kom fram i samband med en arkeologisk utredning och förundersökning och är exempel på rumsliga förändringar och eventuellt olika flyttningar av bebyggelsen. Olika samhällsliga förändringar som kan spåras i rumsliga, topografiska skiftande lägen, med bebyggelselämningar långt utanför de från kartorna kända bytomterna, är en mycket viktig erfarenhet och kunskap.

Andra exempel på detta inom länet är fyndet av en vikingatida bebyggelse, följt av en medeltida, på ett mindre åkerimpediment vid Isättra i Österåkers socken. Den sentida bebyggelsen låg på betydande avstånd mellan torp och landbogårdar inom säterierna Margaretelund och Smedbys ägor på en arealavmätningsskarta från 1753–55. Fyndet illustrerar vikten av att söka medeltidens bybebyggelse inom en rad olika miljöer och sammanhang och, inte minst, olika topografiska lägen. Bebyggelsen vid Isättra låg optimalt placerad i förhållande till tre åkergården, men utan något namn eller annan angivelse av vikt för att lokalisera en äldre bebyggelse (Vinberg & Wahl 1996).

Undersökarna har i olika sammanhang gjort försök att sammanfatta kunskapsläget. Man har konstaterat att i samband med bytomtsundersökningar påträffas allt som oftast endast förhistoriska och/eller eftermedeltida lämningar på eller intill 1600–/1700-talens bytomter. Orsaken skulle ligga i att den medeltida landsbygden var en ”träkultur” som sällan eller aldrig lämnat några distinkta spår efter sig. Det viktigaste skälet anges vara att de medeltida lämningarna oftast är mer eller mindre förstörda av överlagrande bosättningar eller odling. Detta innebär att den medeltida bebyggelsen på landsbygden oftast framträder som ”ofullständiga svårtolkade fragment av bebyggelselämningar med ett begränsat, icke representativt och ofta svårdatat fyndmaterial”, skriver man i ”medeltida landsbygd” från 1996. Att medeltiden var en träkultur kan inte förnekas. Att detta kan spela in, liksom att platsen för den historiska bytomten använts under så lång tid att äldre lämningar successivt riskerat att skadas och fragmenteras är också sant. Detta får dock inte tas som intäkt för att med-

eltiden på landsbygden alltid är svårfångad och fragmenterad näst intill obefintlighet och inte heller till att vaga lämningar övertolkas i samband med att inte helt relevant metodik används. Exempelen är alltför många på tydliga och urskiljbara, eller till och med mycket tydliga, husgrunder och lager.

En relevant slutsats Länsstyrelsen dragit är dock att det inför framtiden är synnerligen befogat med en diskussion kring de skiftande rumsliga förhållandena mellan medeltidens bebyggelse och äldre, liksom yngre, lämningar. En annan slutsats är att resultaten inte enbart kan knytas till den äldre bybildningsdiskussionen, utan att det är fråga om mer kom-plicerade orsakssammanhang.

I samband med undersökningar av bytomter i länet under de senaste åren har preciseringar i frågeställningar och en tydligare värdering av källmaterialet och dess förutsättningar, i kombination med en utveckling av metodiken, inneburit betydande steg framåt. Utvecklingen har inneburit att forskningen, liksom den antikvariska hanteringen av bytomter i samband med olika arbetsföretag, utvecklats betydligt. Exempel på sådana är Farsta gårde i Gustavsberg, Herresta i Järfälla, Hjulsta i Spånga och Kumla bytomt i Botkyrka socken.

Torp och snarlika bebyggelselämningar

Det har längre funnits en diskussion kring hur man ska registrera och klassificera de sentida torpen, vilket bevarandevärde de har och om de generellt ska betraktas som fasta fornlämningar. RAÄ anser att man ska utgå från att allmänheten uppfattar dem som fornlämningar och därför fokusera på lämningarnas upplevelsevärde och att kulturmiljövården aktivt ska arbeta för deras bevarande. Länsstyrelsen i Stockholm ansåg länge att det skriftliga källmaterialet är överlägset det som kan komma fram i samband med en arkeologisk undersökning och att torpgrunder snarare skulle betraktas som etnologiska forskningsobjekt än arkeologiska. Man ansåg att en noggrann kartering var tillräcklig. Länsstyrelsen har inte den inställningen längre, utan anser numera att bebyggelselämningar, inklusive torp äldre än

Ovan till vänster: Torplämningar, ibland med en ansevärd ålder syns genom bevarade syllstensgrunder och spisirösen. Torp vid Balingsta, Huddinge socken. Foto: Sofia Andersson/Länsstyrelsen.

Dammanläggning vid Fors kvarn. Foto: Jonas Nilsson/Länsstyrelsen.

cirka 1800, bör fornlämningsklassas. Bedömningen av lämningens potential ska göras av antingen Länsstyrelsen, eller någon av de olika arkeologiska aktörerna eller museerna i länet.

Få arbetsföretag har hittills berört torplämningar. Det är dock väsentligt att inför framtida undersökningar uppmärksamma dessa bebyggelselämningar utifrån en kombination av arkeologiskt och skriftligt, kartografiskt material. Ett gott exempel på hur en kombination av olika källmaterial med de arkeologiska som grund kan ge många nya viktiga resultat är det som rör Lilla Sylta i Fresta socken (jämför med. Spijkerman & Svensson 2008). Här visade det arkeologiska materialet delvis på en mer varierad bild av konsumtion och kontakter med omvärlden än vad som kunde utläsas från olika räkenskapsböcker.

Länsstyrelsen har under de sista åren sökt få till stånd olika möjliga ingångar för torpdokumentation. Ett är att arbeta med biologer och botaniker för att dokumentera befintlig växtlighet, men även äldre i form av makrofossil.

Torplämningar av sent datum har även visat sig fungera som ”markörer” i landskapet för andra och äldre lämningar. I enstaka fall har specialinventeringar, som exempelvis den vid Sjötorpet, Odensala prästgård, resulterat i fynd av en bebyggelse som troligtvis är medeltida.

Vattenanknutna kulturmiljöer

Bristen på kunskap om vattenanknutna kulturmiljöer med olika tidigindustriella lämningar som kvarnar, smedjor och dammar och tillhörande bebyggelse har aktualiserats under de sista åren i samband med ett omfattande vatteninventeringsprojekt som bedrivs som ett samverkansprojekt i mälardalslänen. Vanliga lämningar är dammar, kvarnar och broar som i flera fall har medeltida belägg. Andra väsentliga lämningar utgörs av fasta fiskeanläggningar. I ett större perspektiv finns all anledning att beakta dessa lämningar oavsett kategori eller ålder, som kan påträffas i samband med arbeten i vattendrag, sjöar och inte minst våtmarker. Hotet mot denna typ av kulturhistoriskt viktiga miljöer är idag påtagligt i form av omfattande planer på nivellering av vattennivåer, borttagande av dammar och anläggande av större vattenytor.

Medeltida källare

En stor del av problematiken som diskuterats ovan hänger samman med hur vi fysiskt kan identifiera och datera olika medeltida bebyggelselämningar, en forskning som framför allt kommit att fokuseras på gårds- och bytomter. Rubriken ska ses som ett arbetsnamn för ett okänt antal murade källare i befintliga bostadshus eller lagerbyggnader på landsbygden i länet. Antalet är långt ifrån känt. De påträffas oftast slumpmässigt i samband med besiktningar eller besök på en plats i andra syften.

Lämningarna har en betydande kunskapspotential i ett syfte att topografiskt och antikvariskt beskriva och klarlägga det medeltida frälsets gårdar och byggnader. Olika byggnader och deras storlek och utförande kan förstås och tolkas utifrån det dåtida samhällets olika sociala klasser. Högrälsets sätesgårdar, som i en del fall var befästa, har ofta en kontinuitet in i nyare tid och ligger därmed ”dolt” i byggnader som Kersö, Fällnäs och andra. Lågrälsets gårdar övergavs och ödelades av olika skäl ofta redan under medeltiden. Lokaliseringen, men framförallt de fysiska spåren i landskapet, skiljer sig på ett betydande sätt. Som fram-

gick av genomgången i början av detta avsnitt, har det visat sig att en stor, kallmurad källargrop ofta är den enda kvarvarande lämningen efter många av lågfrälsets sätesgårdar. Lämningarna är diffusa, men viktiga.

En sedan länge uppmärksammas plats är den så kallade Munkkällaren på Siggesta gård, (RAÄ 205:1) Värmdö socken. Denna har under lång tid använts till olika ändamål; potatiskällare, garage för jordbruksmaskiner (källarens övervåning). Den står idag oanvänd och avsikten från ägarens sida är att använda den i ett kommersiellt sammanhang. Preliminära bedömningar av tegel, murningsteknik samt olika stratigrafiska förhållanden har daterat Munkkällaren till senmedeltid. Därmed skulle den vara den hittills äldsta kända profana byggnaden i socknen och kommunen. Inne i och utanför byggnaden finns olika påförda och avsatta lager som vid förundersökning visade sig vara som äldst från 1600-tal. Vid undersökningar av lager inne i källaren påträffades en grop som överlagrades av grundmuren med fynd av keramik och glas som i bästa fall kan dateras till 1500-talet (Andersson & Panzar manus). Siggesta saknar tydliga medeltida skriftliga källor. Munkkällaren är registrerad som "övrig kulturhistorisk lämning" och saknar idag skydd som byggnad. Siggesta bytomt däremot är klassad som fast fornlämning (RAÄ 329).

Ett annat exempel är källaren i den norra flygeln på Fällnäs gård i Sorunda socken. Källaren är vad som återstår av ett senmedeltida stenhus, förmodligen från slutet av 1400-talet. Flygeln fungerar idag som bostadshus.

*Källarvåningen i den norra flygeln på Fällnäs gård i Sorunda socken, Nynäshamns kommun har efter en byggnadsantikvarisk dokumentation daterats till slutet av 1400-talet.
Foto: Lars Bengtsson.*

Andra gårdar med stenhus som kan rymma grunder till medeltida byggnadsverk är Nynäs gård i Ösmo socken i Nynäshamn. Byggnaden som kallas för ”Kappellet”, anses vara av medeltida ursprung, möjligtvis med bevarade medeltida murverk och valv i källarvåningen. Hörningsholm på Mörkö med medeltida belägg är ytterligare ett exempel.

Källare och källargropar under trähus förefaller dock inte uteslutande ha funnits i högre-ståndsmiljö. Källare under prästgårdar förekommer och det förefaller inte vara helt ovanligt med källargropar och så kallade halvkällare på bytomter knutna till ordinära bondgårdar. Källarnas storlek och utformning är av central betydelse för hur de ska tolkas, men det är samtidigt svårt att dra exakta gränser mellan olika typer av lämningar.

Medeltida *ruiner* på landsbygden är skyddade i egenskap av fasta fornlämningar. Exempel på borgar och stenhus som tillhört högfrälset är Lindholmen i Orkesta (RAÄ 60) och Hammersta i Ösmo socken. En välbevarad obefäst gård är Taborg, RAÄ 215 i Österåkers socken. Här finns en murad källare samt flera husgrunder, varav ett par med spisröse. Platsen saknar medeltida skriftliga belägg men omnämns i *Rannsakningar efter Antiquiteter* som en ruin. Troligen kan denna typ av bebyggelse knytas till olika lågfrälsefamiljer. Andra exempel är Väsby gamla tomt, RAÄ 66 i Orkesta socken och Vallentuna kommun, vid Lindholmens gård med den så kallade Iskällaren. Flera kommer sannolikt att påträffas i framtiden. Det rör sig om bebyggelseämningar som först identifierats genom källarlämningen eller har påträffats genom specialinventeringar i kombination med studier av medeltida diplom.

Ärenden som berör medeltida byggnader och medeltida källare och stenhus på landsbygden är ovanliga. Genom att identifiera medeltida byggnadsspår, exempelvis i våningar i hus som används, finns en möjlighet att antikvariskt kunna knyta gården till medeltid och därmed utöka vår kunskap om den medeltida landsbygden. Det inmurade källmaterialet bör i första hand sökas i samband med att äldre byggnader berörs av olika byggnadsmässiga ingrepp och förändringar.

Av detta följer att exempelvis boningshus med medeltida källarvåningar, helt saknar lag-skydd, såtillvida att huset inte är ett byggnadsminne. Denna lucka är knappast önskvärd, inte minst i de fall där ägarna avser att genomföra olika moderniseringar och därmed ingrepp i de medeltida murverken, utan möjligheter till sakkunnig arkeologisk och byggnads-antikvarisk dokumentation.

En samverkan mellan byggnadsantikvarier och arkeologer är avgörande för att kunna utveckla detta tema antikvariskt och kunskapsmässigt. Samverkan behövs för att mer tydligt kunna bestämma om en påträffad eller känd källarlämning på landsbygden verkligen är medeltida. För att identifiera en medeltida källare måste en sakkunnig byggnadsantikvarisk och arkeologisk bedömning göras och en relativ datering. Av förklarliga skäl är det vanligen i aristokratiska eller lågfrälsemiljöer man kan hitta medeltida rester. Frågan när skattebönder börjar bygga mer imponerande byggnader med stenkällare återstår att lösa. I en inventerings-situation där bebyggelseämningar, övergivna bytomter eller liknande ska bedömas, är även de ofrälse källare av intresse. Gårdar med stenhus i någon form, källare och medeltida belägg är även viktiga att beakta i samband med planerade arbetsföretag inom en gårdstomt (jämför förhållningssätt bytomter). I kombination med detta skulle en inventering av stående byggnader på landsbygden som kan rymma medeltida byggnadsverk vara ett viktigt underlag. Det skulle i första hand omfatta topografiska, kartografiska och kamerala undersökningar och sammanställningar, samt preliminära bedömningar av olika byggnadselement.

Antikvariska ställningstaganden

Uppföljning av gårds/bytomter

Länsstyrelsen kommer framledes successivt att följa upp ärenden som berör gårds/bytomter eller deras närområden. Syftet ska vara att fastställa bytomters antikvariska status, samt göra en bedömning av bevarandegraden. Den genomgång Länsstyrelsen har gjort av bytomter i Stockholms län visar att klassificering och bedömningskriterierna skiftar. Länsstyrelsen har då att från fall till fall bedöma bebyggelselämningarnas potential och fatta relevanta beslut om exempelvis en utredningsgrävning för att skingra oklarheterna kring bedömningen ”övrig kulturhistorisk lämning”, som ju inte ger något formellt lagskydd. Detta är oklarheter som är till men, inte minst i kommunernas detaljplanarbete, och som innebär att ärendena kommer till Länsstyrelsen i ett sent skede i planprocessen.

I en exploateringssituation måste den antikvariska hanteringen från Länsstyrelsens sida utgå från en pragmatisk inställning. I kommentarerna till metoden att klassa en bebyggelselämning som fast fornlämning anför RAÄ att fornlämningen *indikeras av kulturlager, husgrunder eller andra lämningar*. Förutsättningen att kunna fastställa förekomst av kulturlager, husgrunder och andra lämningar inom en brukad och bebodd bytomt, liksom en obebodd, är att vi i framtiden med stöd av KML 2 kapitlet 11 § om arkeologiska utredningen, kan göra en utredningsundersökning. I mån av medel bör kostnaderna för detta vila på staten. Detta är ett angeläget projekt inom länet och det är viktigt att se till att de av Länsstyrelsen finansierade utredningarna som kan komma i fråga inom gårds- och bytomter görs utifrån kvalitativa värderingar av aktuella platser.

Arkeologiska undersökningar av torpgrunder

I den praktiska tillämpningen utgår Länsstyrelsen från klassificeringen i fornminnesregistret. Torplämningar av sent datum har även visat sig fungera som ”markörer” i landskapet för andra och äldre lämningar. I enstaka fall har specialinventeringar som exempelvis den vid Sjötorpet, Odensala prästgård, resulterat i fynd av en bebyggelse som troligtvis är medeltida.

Utveckla det länsstyrelseinterna samarbetet

Som ett led i att bringa klarhet i gårds- och bytomternas antikvariska status och kunskapsmässiga potential, har vi ambitionen att utveckla ett internt samarbete mellan framför allt natur- och lantbruksenheterna om exempelvis nybyggnad av ekonomibygnader eller ridhus, byggnader som ofta läggs på gårds- eller bytomternas utkanter och därmed erfarenhetsmässigt inom områden som kan hysa medeltida bebyggelselämningar.

Större fokus på helheten

I samband med olika arkeologiska ärenden från utredning, till särskilda undersökningar, ska Länsstyrelsen ägna större uppmärksamhet åt gårds/bytomtsproblematiken som en helhet. Detta gäller framför allt i samband med utredningarna, om möjligt även i samband med MKB-arbeten. Kulturgeografer, historiker, kvartärgeologer och annan relevant expertis behöver dras in i utredningsarbetet och arbeta i samverkan med ansvarig arkeolog.

Större landskapsutsnitt måste beaktas med syfte att om möjligt söka lokalisera medeltida (liksom vikingatida) bebyggelselägen inom olika topografiska lägen och naturgeografiska miljöer. Utgångspunkten är att medeltida agrar bebyggelse inte är lika med 1600–1700-talets bytomtsgränser. Bytomten utgör *ett* möjligt läge av flera möjliga punkter i landskapet för att finna medeltida bebyggelse. En annan utgångspunkt är att medeltidens starkt hierarkiska och socialt skiktade samhälle även gav avtryck i och förmades av tillgång till jord och därmed olika platser i bygderna och med betydande variationer i en materiel kultur, inte minst i husens standard. Förslag till alternativa bebyggelselägen ska redovisas med en tydlig motivering.

Öka nyttan av kartmaterial

All information i kartmaterialet från olika generationer ska användas aktivt. Inte enbart markerade bebyggelselägen är av vikt, utan även tänkbara lägen, egenartade äldre namnformer och att titta på markanvändningen i stort. Bytomtens utveckling och förändring måste studeras och hur dess närområde använts under olika tider.

Utnyttja förundersökningen bättre

I samband med en förundersökning som berör en bytomt måste även området i omedelbar närhet till tomten uppmärksammas, liksom området mellan denna och befintliga gravfält.

Säkerställa medeltida spår

En förundersökning av en gårds- eller bytomt ska alltid genomföras i en sådan omfattning att undersökaren är förvissad om att tomten innehåller medeltida eller äldre lämningar, alternativt helt saknar sådana. I sistnämnda fall måste det finnas starka vetenskapliga skäl för att låta slutundersöka lämningen. Detta innebär att en stratigrafisk metod måste användas med större schakt där lager och anläggningar friläggs och delundersöks, horisontellt och vertikalt.

Svårigheten att skydda medeltida källare

Hur kan man skydda medeltida källare under stående hus? Möjligheten att skydda via detaljplan saknas på landsbygden. Byggnadsminneförklaring kan endast användas i begränsad omfattning. 3 kapitlet i KML bör kunna användas när beslutet omfattar byggnadsantikvarisk och arkeologisk medverkan och dokumentation och förutsätter att byggnadshistoriskt och byggnadsarkeologiskt kompetent personal utför dokumentationen. I de fall där medeltida murverk eller andra medeltida byggnadselement helt eller delvis kan fastställas borde lämningen klassas som fast fornlämning. Problematiken i samband med en fornlämningsklassning är jämförbar med bytomter. Länsstyrelsen har successivt börjat klassificera dessa i samband med olika exploateringsföretag. I samtliga fall är hela eller delar bebodda, det vill säga icke övergivna. Bedömningarna måste göras från fall till fall och vara sakligt motiverade.

Några viktiga framtida arkeologiska projekt

Undersökningar av gårds- och bytomter har under de senaste åren haft en fokus på att ta fram medeltida eller äldre lämningar, vilket har varit Länsstyrelsens uttryckliga ambition. Inför framtida undersökningar är det väsentligt att det görs relevanta utvärderingar av vad denna inriktning givit arkeologiskt och kunskapsmässigt. Här är det även väsentligt att beakta metodval och dokumentationsprinciper i samband med både för- och slutundersökningar. Syftet måste vara att bättre kunna värdera kommande antikvariska och arkeologiska insatser som berör gårds- och bytomter.

Som en följd av ovanstående har lämningar från yngre perioder prioriterats ned med en mer översiktlig dokumentation innan de har tagits bort med maskin. Länsstyrelsen anser dock att det även är väsentligt för framtiden att belysa dessa yngre tidsperioder. En förutsättning är att tydliga och framåtblickande problemställningar kan formuleras, inte minst av undersökarna. Det behöver göras arkeologiska bedömningar och värderingar av dessa lämningar, var för sig och sinsemellan. Det är en förutsättning för att Länsstyrelsen ska kunna formulera tydliga förfrågningsunderlag i framtiden. Det sistnämnda inbegriper även torplämningar och äldre industrilämningar på landsbygden.

Stadsarkeologi

Bakgrund

I länet finns en vikingatida och tre medeltida städer: Birka, Stockholm, Sigtuna och Södertälje. Därtill kommer Norrtälje som grundas 1622 och har ett fornlämningsklassat stadslager, RAÄ 42. Endast Birka är varaktigt övergiven, övriga är idag högst levande och föränderliga städer. En viktig fråga inför framtiden rör avgränsningarna av de nuvarande fornlämningsområdena, och att i exempelvis Stockholms fall, kvalitetsmässigt skikta stadens medeltida kärna i förhållande till senare tiders utbyggnad på malmarna.

Med tanke på det stora exploateringsstrycket dominerar olika stadsarkeologiska undersökningar i Stockholm, följt av Sigtuna. Den antikvariska medvetenheten och därmed beredskapen har varit låg inför olika arbetsföretag i första hand i Södertälje, men även i Norrtälje. För Södertäljes vidkommande har ingen egentlig antikvarisk och arkeologisk dokumentation genomförts sedan slutet av 1980-talet. Samverkan och diskussioner med Södertälje kommun under de sista åren har medfört att ett antal arkeologiska förundersökningar har genomförts under 2011. Stockholms stadsmuseum och Sigtuna museum har i olika sammanhang och delvis olika sätt gjort utvärderingar av sin verksamhet. Genom dessa museers verksamhet har även en rad metodiska frågor kommit att utvecklas. Forskningsgrävningarna på Birka intar en särställning.

År 2004 upprättade Stockholms stadsmuseum ett vetenskapligt program. Tonvikten ligger på det som kallas för "Kunskapsläget", en ambitiös redovisning av vad som hittills undersökts, från stenålder fram till historisk tid. Problematiskt är dock att programmet saknar en positionering, ett avsnitt som tydligt innehåller en vetenskaplig utvärdering av den egna verksamheten samt formuleringar kring det man anser vara de mest angelägna frågorna att försöka besvara inför framtiden.

Sigtuna museum har inte något vetenskapligt program, men har å andra sidan producerat ett stort antal skrifter och artiklar som sammantaget har inneburit vetenskapliga utvärderingar. Här kan nämnas "Avstamp för en ny Sigtunaforskning" från 1987 men något forskningsprogram har inte formulerats. I olika sammanhang har bristerna sammanfattats på ungefär samma sätt som i rapporten till projektet Medeltidsstaden: avsaknad av större undersökningar, inte minst i stadens centrala delar, sparsamt förekommande stratigrafiska uppmätningar i plan och profil, ett stort men oöverskådligt och i de flesta fall obearbetat fyndmaterial, inga dendrokronologiska dateringar samt avsaknad av en kontinuerlig grävningstradition. En utvärdering och syntes av resultaten från alla Sigtunagrävningar återstår att göra.

Södertälje och Norrtälje saknar helt moderna sammanställningar och utvärderingar av gjorda undersökningar. Avsaknaden av en modern och relevant sammanställning gäller även Birka, en plats där en rad olika forskare genomfört ett flertal undersökningar sedan slutet av 1800-talet.

Nedbrytningen av urbana kulturlager

Sedan lång tid tillbaka har det pågått en diskussion kring att bevara, täcka över eller undersöka och ta bort kulturlager i de medeltida städerna. Denna diskussion har i huvudsak föranletts av de mycket höga kostnaderna för arkeologiska undersökningar i medeltida stadslager och hur man skulle kunna bevara de medeltida stadslämningsarna inför framtiden. Olika,

framför allt tekniska metoder som betongplattor, betongpelare och liknande har presenterats (Bjerking 1982). Riksantikvarieämbetet genomförde tillsammans med Bjerking projektet ”Bygga på kulturlager” som presenterades 1984. Metoden har varit omtvistad.

År 2002 anordnade RAÄ ett seminarium kring problematiken att bygga på kulturlager. Flera artiklar och rapporter från olika medeltidsstäder har påtalat en accelererande nedbrytning. Här finns ett antal komplicerade frågor att ta ställning till, inte minst vilka områden länsstyrelserna anser mer bevarandevärda än andra. Vilka antikvariska och vetenskapliga underlag finns tillgängliga för dylika ställningstaganden?

Här ska framför allt de arbeten som bedrivits i Lund av Kulturen och Länsstyrelsen nämnas. Huvudsakligen har man arbetat med en utvärdering av alternativa grundläggningar i skånska städer (Gardelin, Ericsson & Karlsson 2007). Resultatet är allt annat än uppmuntrande. Alla former av maskiningrepp påverkar, lagren kan försvinna rent fysiskt. Ännu viktigare är kanske att nedbrytningen påskyndas genom syretillförsel och nya dräneringsförhållanden. Ett exempel är från Sigtuna.

En jämförelse mellan undersökningar gjorda i samband med VA-schaktningar år 1953 och 2000 i Stora gatan i Sigtuna visade att kulturlagren sjunkit 0,5 meter. Lagren under VA-schaktet var välbevarade. När, hur och varför har detta hänt? I kv Professorn fanns de bäst bevarade ytorna med kulturlager under ett 1700-talshus som stått på platsen. Betydligt sämre bevaringsförhållanden rådde utanför huset. Kunskapen om vad som händer med kulturlager under större byggnader är dock mycket bristfällig. För Sigtunas vidkommande finns enstaka uppgifter samlade. I Stockholm har frågan diskuterats i samband med de många grundförstärkningarna i Gamla stan på 1980- och 90-talen.

År 2006 undersöktes delar av kvarteret Humlegården i Sigtuna med betydande lämningar av stadsgårdar med olika hantverk samt delar av en gravgård.
Foto: Mattias Ek/Stockholms läns museum.

Nya uppgifter om hur och varför kulturlager bryts ned eller bevaras har framkommit. Det har visat sig att övertäckning många gånger kan vara positivt för bevarandet av organiskt material. Orsaken till detta tycks vara att mer genomsläppliga ytor som till exempel gräs-mattor medför ökad cirkulation av syre genom tillförsel av regnvatten som tränger ned i lagren och perioder av avdunstning då lagren torkar ur. Detta leder till sämre bevaringsförhållanden. En övertäckning medför mer stabila förhållanden vilket leder till bättre bevaringsförhållanden. Övertäckningen får dock inte vara för stor för då leder den till permanent uttorkning istället. Asfalt och mindre byggnader verkar vara bra, medan gräsytor och större byggnadskomplex (över 1 000 kvm) sannolikt är dåligt.

Stads-GIS ger oss möjligheter att mäta nedbrytningen av urbana kulturlager och att ha en större antikvarisk beredskap i samband med de ständiga schaktningsarbetena i framför allt Sigtuna och Stockholm.

Stads-GIS

Arbetet med att ta fram stads-GIS för Sigtuna och Stockholms del pågår och utgör redan ett väsentligt underlag, inte minst antikvariskt. Sigtunas stads-GIS är det för närvarande mest kompletta (Wikström 2005). Idag finns över 400 undersökningar inlagda vilket även fungerar som ajourhållning av Medeltidsstadens stadsarkeologiska register. Med stads-GIS finns nu en plattform för det fortsatta arbetet med Sigtunamaterialet, både antikvariskt och vetenskapligt. Kartor och analyser har gjorts över registrerade fornlämningar och kyrkor och kyrkogårdar, bevarandeområden inom fem olika områden, graden av urschaktning samt VA-schakt. För både Södertälje och Norrtälje saknas stads-GIS, vilket är en brist som försvårar överblickbarheten över äldre lämningar under jord.

Medeltidsstadens rapport över Stockholm utkom 1981. I det stadsarkeologiska registret fanns då cirka 600 arkeologiska observationer. Rapporten innehåller också en sammanställning av hus med dokumenterat medeltida murverk i Gamla stan. Det stadsarkeologiska registret har ajourförts och idag finns en databas med cirka 1100 observationer. Idag har dessa länkats till digitala kartor. 50 procent av undersökningarna har gjorts i Gamla stan, 35 procent på Norrmalm och 15 procent på Södermalm. Cirka 75 procent av undersökningarna i Gamla Stan ligger i utfyllnadsområdena utanför 1300-talets strandlinje. De centrala delarna av staden brukar traditionellt betraktas som de äldsta. Här har relativt få undersökningar gjorts och kunskapsluckorna är stora. Detta är givetvis ett problem vad gäller tolkningen av de omdiskuterade skedena i stadens äldsta historia.

Städernas stora fyndmaterial

Stadsgrävningar genererar stora fyndmaterial och en hel del av detta är fortfarande obearbetat och orapporterat. Museerna har arbetat intensivt med avrapportering av äldre undersökningar, men för Stockholms vidkommande finns en betydande eftersläpning. Helgeandsholmen är kanske det värsta exemplet. Extra medel har skjutits till och mycket har avslutats under senare år men Helgeandsholmen och vissa undersökningar i Stockholm och Sigtuna återstår. För Sigtunas del har alla äldre undersökningar avrapporterats, de stora i form av så kallade arkivrapporter. Tyvärr kvarstår stora problem då flera antikvariskt och arkeologiskt centrala undersökningar saknar finansiering.

Städernas likheter och egenart

I projektet Medeltidsstaden framstår städerna som relativt lika, vilket torde vara missvisande. Varje stads egen karaktär behöver identifieras och beskrivas. I länets östra delar och framför allt i ett större område runt det som skulle komma att bli platsen för Stockholm, finns ett flertal storgårdar från yngre järnålder. Hur ska lämningar som Folklandstingsstad kategoriseras? Dessa problem aktualiserar dessutom frågor kring olika varianter av centrala funktioner i landskapet, relationen till ett omland, dess karaktär och sammansättning och olika definitioner av en verklig urbanisering. Forskning kring olika centralplatskomplex under yngre järnålder har pågått under en tid. Förutom ortnamn som Tuna, Husby, Karlaby, Ullevi med flera, indikeras dessa av storgårdar, platser med storhögar, tingsplatser, marknadsplatser, runstenar, men även fyndlokaler med högkvalitativa och exklusiva artefakter. Men denna typ av centralplatser bör dock inte betraktas som ett förstadium till de medeltida städerna (jämför med Näsman 2011). I ett större perspektiv är staden en del av landskapet och återigen gäller det att fånga de specifika urbana funktionerna.

Birka

Fornlämningsområdet på Björkö avseende Birka är uppdelat på en lång rad fornlämningsnummer. Det egentliga stadsområdet, Svarta jorden, RAÄ 119:1, bildar tillsammans med ett mindre vattenområde utanför med hamnlämningar RAÄ 165:1, ett sammanhängande område. Skyddsområdet i vattnet utanför Birka är dock alltför begränsat och borde utvidgas påtagligt.

Birka är en nyckellokal i centralplats- och stadsforskningen. Äldre gravundersökningar framför allt från slutet av 1800-talet utgör fortfarande det dominerande källmaterialet. Under slutet av 1900- och början av 2000-talen har ett flertal forskningsundersökningar

Ett flertal mindre undersökningar har under åren genomförts på Birka på Björkö i Mälaren. Bilden visar delar av stadens borg, i bakgrunden på slätten är lämningarna efter staden, den så kallade Svarta Jorden. Foto Anna Ulfstrand/Stockholms läns museum.

berört områden inom Svarta jorden, delar av stadsvallen samt terrasser i anslutning till denna, Birkas borg och området utanför denna kallat Garnisonen. Mindre undersökningar har även företagits inom Björkö by samt i Birkas hamnområde. En omfattande litteratur finns kring olika objekt men sammanställningar saknas. Inte minst saknas rapportering av undersökningarna från Svarta jorden.

Flera andra undersökningar är fortfarande orapporterade. Ett flertal institutioner har genomfört ett antal till ytan begränsade undersökningar, nämnas kan framför allt Arkeologiska forskningslaboratoriet, RAÄ och Sjöhistoriska museet samt Södertörns högskola. Behovet av att upprätta ett Stads- och undersöknings-GIS för Birkas vidkommande är påtagligt.

Birkaforskningen har fokuserat på militär organisation och makt, ekonomi, handel och internationella kontakter, gravskick, kristnandet samt till viss del olika hantverk. I mindre utsträckning har man ägnat sig åt regionala kontakter och sociala strukturer, relationen till omlandet.

Norrtälje

Norrtäljes äldre bebyggelse är fast fornlämning, RAÄ 42 och omfattar idag en yta på cirka 750 x 300 meter (Ö-V) och finns på bägge sidor om Norrtäljeån. Ytan motsvarar stadens utbredning under 1600-talet med stadsprivilegier år 1622. Ett stort frågetecken finns kring verksamheten på platsen dessförinnan. Staden ligger längst in i en två mil lång havsvik där Norrtäljeån mynnar ut i Ålands hav. Västerut ansluter ån till sjön Lommaren och därefter nuvarande Husbyån. Staden ligger mer eller mindre i skärningspunkten mellan socknarna Malsta, Estuna och Roslags-bro, samtliga norr om Norrtäljeån samt Frötuna i söder. År 1296 omnämns byn Tälje för första gången som Tälghiar. År 1409 benämns den Norra Taelgae. Byn och närområdet tycks under senmedeltiden ha utvecklats till en etablerad marknadsplats. År 1459 benämns Norrtälje som handelsplats och namnet har uppenbarligen tillkommit för att skilja denna plats från Södertälje.

Sedan 1980-talet har ett tiotal arkeologiska undersökningar gjorts, flertalet som schaktkontroller. Ännu har inga medeltida lämningar lokaliserats. De viktigaste resultaten är tomtgränser och rester av gator och en kavelbro i Per Håkans gränd. Lämningarna är som äldst från 1500-1600-talen. I kv Diana i Zetterstenska parken, påträffades även rester av ett gevärsfaktori. Spåren av den stora branden 1719 har påträffats i samband med flera undersökningar. I kv Phaeton påträffades hus och gator från dels andra hälften av 1600-talet dels hus från 1700-talet anlagda i enlighet med den nya stadsplanen som upprättades efter den stora branden (Andersson 2007).

Väsentligt för förståelsen av förutsättningarna för framväxten av en medeltida handelsplats är de fåtaliga undersökningar som gett dateringar till yngre järnålder, bägge norr om Norrtäljeån. I kv Låset undersöktes fyra stensättningar (RAÄ 29) från yngre järnålder, varav en kunde dateras till vikingatid. Gravfältet har ursprungligen sannolikt varit betydligt större men förstörts under tidernas lopp. Kv Norra Berget förefaller inte att ha varit bebyggt vid tiden för den stora stadsbranden 1719. En härdgrop daterades dock till vendeltid (Jonsson 2006). Troligen markerar runristningen U530 inne i Norrtälje, liksom U531 vid Kvisthammarsviken söder om själva inloppet till staden, två inseglingsleder.

Dessa få, och i omfattning magra resultat till trots, måste fortsättningsvis ett större antikvariskt intresse visas för Norrtälje. Resultaten visar dessutom att området utanför gränsen för

Från undersökningarna i kvarteret Phaeton i Norrtälje med lämningar från 1600- och 1700-talen. Medeltida fynd saknas fortfarande från denna stad. Foto: Kjell Andersson/Stockholms läns museum.

fornlämning RAÄ 42, platser för delar av befintliga eller sedan länge försvunna byar som exempelvis byn Taelgae, är väsentliga och kan fungera som en ingång till kunskap kring platsens karaktär och betydelse under yngre järnålder. Genom att uppmärksamma dessa områden kan det kanske finnas möjligheter att få fram uppgifter om bebyggelsen varit ordinär eller, vilket är troligare, hade karaktär av storgård/handelsplats.

Sigtuna

Det äldsta Sigtuna, RAÄ 195 omfattade länge enbart lämningar efter stadsgårdarna inom Svarta jorden området. Sedan årsskiftet 2011 har detta område utvidgats påtagligt och innefattar även strand- och vattenområdet utanför stadslagret samt samtliga gravgårdar och gravfält i direktanslutning till stadslagret. I Sigtunas svarta jord finns lämningar efter en senvikingatida, medeltida stad. Ett stort antal undersökningar har gjorts, men det saknas en ordentlig utvärdering och syntes. Inom ramen för projektet Medeltidsstaden inventerades Sigtuna som en av de första städerna (1978). Det arkeologiska materialet var redan då var förhållandevis stort. I rapporten framhölls emellertid att även om fyndmaterialet från Svarta jorden i Sigtuna är både unikt och mycket omfattande, uppvisade det så stora brister beträffande dokumentationen att det var svårbehandlat. Det omfattande fyndmaterialet var svåröverskådligt och kunde inte utan vidare utnyttjas exempelvis för en kronologisk diskussion. Det arkeologiska materialets brister gjorde det svårt att besvara frågor rörande gatusystem, tomtindelning, bebyggelsekaraktär och bebyggelseutveckling.

Grävningen 1988–90 i kv Trädgårdsmästaren är den hittills största arkeologiska undersökningen som gjorts i Sigtuna. Undersökningsområdet omfattade 1100 m² inom en cirka 38 x 32 meter stor yta med upp till drygt två meter tjocka kulturlager. Här undersöktes fyra hela stadsgårdar, som kunde följas i tio faser från stadens grundläggning omkring år 980 till en bit in på 1200-talet. Till detta kommer nya stora utgrävningar som till exempel kv Urmarkaren 1990–91, fjärrvärmegrävningen 1991–92, kv Professorn 1995–96, 1999–2000 och kv Humlegården 2006.

Undersökningen i kv Humlegården visar att stadsgårdarna i kv Trädgårdsmästaren kanske *inte* är så typiska som man tidigare trott. Det kan till och med vara så att längden på stadsgårdarna och antalet hus på varje stadsgård inte gäller generellt i resten av Sigtuna, utan enbart tillämpligt i just kv Trädgårdsmästaren och runt omkring.

Bilden av Sigtuna förändras påtagligt, inte minst hur stadens topografi ska tolkas. Undersökningen av kv Trädgårdsmästaren kommer att publiceras under år 2012. Med denna rapport och den publicerade undersökningen av kv Humlegården (Wikström 2008) finns äntligen ett större referens- och dokumentationsmaterial tillgängligt,.

De äldre undersökningarna är behäftade med stora stratigrafiska brister. Många undersökningssytor har dessutom inte grävts i botten. Antalet arkeologiska undersökningar är stort, men representerar bara några få procent av de medeltida kulturlagren i Sigtuna. Det betyder att nya utgrävningsresultat snabbt kan förändra tolkningen av äldre resultat. De senaste 20 årens stora arkeologiska undersökningar har många gånger varit sensationella, såväl kvalitativt som kvantitativt och successivt förtydligat Sigtunas historiska och arkeologiska betydelse.

Det arkeologiska materialets potential är ännu i mycket ringa grad utnyttjad. Flera mer översiktliga synteser har gjorts genom åren, liksom flera enskilda forskningsinsatser, men det saknas en sammanställning och en slags nyckel som gör det möjligt för forskare att göra en bredare och djupare forskningsinsats. Att så är fallet beror i hög grad på det ojämna förhållandet mellan materialets omfattning och finansieringen av undersökningarna.

I Sigtunas Svarta jord finns välbevarade kulturlager från slutet av 900-talet, 1000- och 1100-talen. Det har under senare år visat sig att även lager från högmedeltid är förhållandevis väl bevarade. Den sneda fördelningen man tidigare sett är sannolikt ett resultat av att staden under 1200- och 1300-talen koncentrerats mot de centrala delarna där kulturlagren idag också är som tjockast. Det beror sannolikt också på omfattande lokala moderna störningar i de områden som tidigare undersökts.

Den stora Humlegårdsundersökningen som genomfördes under 2006 finns publicerad i en rapport (Wikström red 2008). Denna kan ur flera aspekter användas som referens både i förhållande till äldre, liksom kommande undersökningar inom RAÄ 195. Detsamma kan sägas om Jonas Ros nyligen publicerade bok om undersökningarna i kv Urmakaren med titeln ”Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid (Ros 2009), där det bland annat finns ett större avsnitt med jämförelser med andra Sigtunaundersökningar.

Stockholm

Gränserna för stadens fornlämningsområde RAÄ 103, fastställdes första gången 1976 och utvidgades 1997, då även vattenområdet kom med. Stockholm har sedan medeltiden varit en expanderande stad med en omfattande stenhus- och trähusbebyggelse. Expansionen på malmarna påbörjades under slutet av 1500-talet.

Flertalet undersökningar som gjorts i Gamla stan är mycket små och behovet av att sammanställa och bearbeta detta splittrade dokumentationsmaterial kan inte nog understrykas. Helgeandsholmsundersökningen 1978–80 är den i särklass största undersökningen som gjorts i Stockholm. Tyvärr är materialet svårtillgängligt eftersom grävningen inte avrapporterats. I samband med undersökningen upprättades en dendrokronologisk kurva för Mälarenregionen, vilket haft stor betydelse för efterföljande undersökningar.

Vid de undersökningar som gjorts på malmarna har i huvudsak bebyggelselämningar från 1500-talets senare del och fram till 1630- och 1640-tal framkommit. Indikationer finns

på att medeltida bebyggelse även finns i området kring Gustav Adolfs torg. I kv Svalan på Norrmalm dokumenterades trähusbebyggelse från cirka år 1480–1640. Vid undersökningen framkom ett mycket stort fyndmaterial (15 000 fyndposter), vilket ger en antydning om den expansion som sker under denna period.

Frågan om stadens tillkomst är omdiskuterad bland historiker. De äldsta ¹⁴C-dateringarna från Stadsholmen härrör från den relativt flacka udden som bildar holmens nordvästra hörn. Dateringarna ligger mellan 970–1220. Lämningarna är diffusa och i dagsläget svårtolkade. En viktig fråga att besvara är om detta är spåren av en preurban, strandnära agrar bebyggelse, alternativt handelsgård/ar, liknande det man förmodligen kan förväntas träffa på i exempelvis Södertälje och förmodligen även Norrtälje. ¹⁴C-analyserna av de första kulturpåverkade lagren vid Stortorget har gett något senare dateringar, mellan år 1000–1270. Växter typiska för skogshyggen har påträffats i samband med makrofossilanalyser av dessa lager.

I Norrström har pålar påträffats som kan ha ingått i en spärr. De äldsta dendrokronologiska dateringarna är från cirka år 970, men flertalet dateringar ligger runt år 1010. Dateringarna

Alltsedan Martin Olssons stora undersökningar inne på borggården till Stockholms slott har ett flertal undersökningar gjorts. Bilden visar undersökningar intill slottet vid Lejonbacken. Foto: Göran Fredriksson/Stockholms stadsmuseum.

I direktanslutning till stenstaden och som här bostadsområden från 1940- och 1950-talen på Gärdet i Stockholm, finns spår efter bebyggelse med rötter åtminstone ner i järnåldern. Vid just Ladugårdsgården, som dessutom ingår i Nationalstadsparken, finns tre gravfält, varav ett dessutom med husterrasser. Bilden visar en övergiven bebyggelselämning på höjden i bildens mitt, troligen gården Medelby. Bilden är tagen från det närbelägna gravfältet Stockholm RAÄ 5:1. Foto: Pernilla Nordström/Länsstyrelsen.

är intressanta inte minst ur ett Birka-Sigtuna perspektiv och pålningen har tolkats som ett yttre försvar för Sigtuna, inte bebyggelse vid nuvarande Stockholms ström (Ödman 1987).

I det arkeologiska materialet finns det ännu inget stöd för att det skulle ha existerat en stadsbebyggelse innan 1200-talets mitt. Byggnadsarkeologiska undersökningar på 1990-talet frilade betydande delar av franciskanerklostret (omtalat år 1270) bevarade i byggnaderna söder om Riddarholmskyrkan. Klosterkyrkans västgavel har likheter med Mariakyrkan i Sigtuna. Vad gäller myntning i Stockholm är äldsta belägget från år 1310.

Genom dendrokronologiska analyser har kunskapen om de senmedeltida stadsmurarnas utbyggnadstakt ökat, men frågan om den äldre stadsmuren är långt ifrån löst, den saknar fortfarande en tillförlitlig datering. Det är inte heller klargjort hur den äldsta muren anslöt till slottet. Frågan om den äldre muren är förutom ett topografiskt problem, minst lika mycket en social fråga rörande stadens organisation och makten över den.

Vid undersökningarna på slottet framkom ett byggnadslager med datering kring sekelskiftet 1100–1200-tal, vilket ökat sannolikheten att den omdiskuterade kastalen uppförts under denna period. I slutningen mot Norrström finns en rektangulär byggnad som skulle kunna vara lämningar av ett tegelpalats. Byggnaden har uppförts mellan år 1220–1260 och har en avvikande riktning i förhållande till den strikt utformade kastellborgen, som tillhör ett yngre skede i borgens byggnadshistoria. Förborgen har tillkommit först under 1300-talets första hälft. De äldsta lämningarna talar för att Stadsholmens första funktion var försvar/bevakning och att själva stadsbebyggelsen tillkommer i ett senare skede.

Störsts forskningsinsats har lagts på att lösa frågor om det äldsta Stockholm. Det är viktigt att det inför framtiden görs tydliga utvärderingar av resultaten i detta avseende. Stockholms olika expansionsskeden under senmedeltid, tidig reformatorisk tid och under stormaktstiden måste lyftas fram i mycket större utsträckning än vad som gjorts hittills. Även här är det väsentligt att det görs utvärderingar av kunskapsläget. Man måste tydligare kunna värdera de olika områdena inom fornlämning RAÄ 103 för att inför framtiden kunna göra bättre prioriteringar.

Södertälje

Fornlämningsområdet, stadslagret, RAÄ 133 finns i ett område runt S:t Ragnhilds kyrka och vidare söderut och omfattar en cirka 925 x 300 meter stor yta väster om och intill Södertäljekanalerna. Även delar av vattenområdet ingår. Lokaliseringsmässigt uppvisar Södertälje betydande likheter med Norrtälje. Fisket och sjöfrakterna var en viktig bas för staden, i synnerhet järntransporterna.

Den så kallade Södertäljeleden är som smalast vid platsen för det som angivits som det äldsta Södertälje (Telge). Södertäljeleden förbinder Mälaren med Saltsjön och sedan 1950-talet har det förts en diskussion kring landhöjningen och tidpunkten för Mälarens avsnörning vid Södertälje. Spåren av vikingatida och tidigmedeltida lämningar i form av kulturlager, skelettgravar och husrester samt fynd påträffas inom ett cirka 70 x 120 meter stort område runt, men framför allt nordost om S:ta Ragnhilds kyrka (Nordeman 1987).

Tälje växte fram väster om det som idag är Södertälje kanal på grusiga jordar, vilket gör att kulturlagren är dåligt bevarade. De arkeologiska undersökningarna i Södertälje är också få. Det finns dock spännande fynd som kan ge upphov till mycket intressanta frågor.

Spåren efter det äldsta Södertälje med dateringar till vikingatid och äldsta medeltid har påträffats runt S:t Ragnhilds kyrka. Bilden är tagen från kyrktornet och visar stora torget och rådhuset till vänster. I bakgrunden Maren. Södertäljekanal återfinns i bildens vänstra del bakom höjden. Foto: Göran Gelotte.

Förhistorisk keramik har hittats i staden och norr om Sankta Ragnhild kyrka har en grupp vikingatida gravar dokumenterats. Vid sidan av svartgods och östersjökeramik, liksom fynd av ett Ethelred-mynt (år 991–997) och ett mynt för Otto Adelheid från cirka år 1020, har lergolv, delar av syllar samt stolphål påträffats. Något utanför det medeltida stadsområdet hittades för länge sedan en silvermyntskatt daterad till 1000-talet.

En av de mest intressanta frågorna om Tälje är vad platsen var när den nämns av Adam av Bremen kring år 1070 och vad de vikingatida gravarna representerar. Det är inte omöjligt att det funnits en kontinuitet i en betydelsefull vikingatida gård till att en tätort växte fram. Men tidpunkten för när platsen fick en urban karaktär saknas. Kyrkan uppfördes under 1100-talet och visar att det fanns en församling här då. Fynden från senare medeltid är också få och obearbetade. I kvarteret Skeden har rester efter Gustav Vasas eller möjligen Karl IX:s kungsgård undersökts. Forskningen har annars i stort varit fokuserad på hamnen och sjötrafiken.

Ett problem är att man ännu inte gjort några medeltida fynd inom fornlämningsområde 133 överhuvudtaget. De äldsta är från 1600-talet och kommer från de södra delarna av stadsområdet. Stora delar av RAÄ 133 är enligt Medeltidsstaden urschaktat, vilket kan vara en av orsakerna till det medeltida tomrummet. En annan förklaring kan vara att det medeltida Södertälje har legat på en annan plats, kanske på den östra sidan av Södertäljeleden, alltså samma sida som Telge hus, eller Ragnhildsborg (RAÄ 220).

Den antikvariska beredskapen har varit dålig vad gäller Södertäljes äldre historia och få arkeologiska undersökningar har gjorts överhuvudtaget (jämför med Broberg 1979, Norderman 1987). Av städer med senvikingatida/medeltida ursprung är kunskapen om Södertälje, RAÄ 133 den mest eftersatta.

Antikvariska ställningstaganden

Ett nytt Medeltidsstaden inom Stockholms län

Ett synnerligen angeläget projekt är att göra en omstart av projektet Medeltidsstaden som skulle omfatta alla länets medeltida städer inklusive Birka.

Utveckling av Stads-GIS

I anslutning till ett sådant övergripande projekt kan flera olika delprojekt formuleras. Ett är att Länsstyrelsen i olika sammanhang verkar för en utveckling av befintliga stads-GIS i Stockholm och Sigtuna och också gör dem webbaserade. Ajourhållning och uppdateringen är en idag olöst fråga. Dessutom bör de befintliga systemen göras så likvärdiga som möjligt. Det bör även upprättas Stads-GIS för Södertälje, Norrtälje och Birka i samverkan med Södertälje och Norrtälje kommuner.

Nedbrytning av medeltida lager

Problemen kring nedbrytning av de medeltida kulturlagren i städerna är viktiga. En utvärdering av detta finns till viss del för Sigtunas vidkommande, men inte för Stockholm. Det är angeläget, i första hand för RAÄ, att initiera ett forskningsprojekt i samverkan med ett relevant universitet för att försöka få ett grepp om processerna.

Avslut Helgeandsholmen

Länsstyrelsen har tillsammans med Stockholms stadsmuseum och RAÄ initierat ett projekt för att få till stånd en relevant rapportering och ett avslut av Helgeandsholmsprojektet. Det är viktigt att projektet avslutas och att materialet sammanställs och publiceras.

Utvärdera fornlämningsområdenas begränsningslinjer

Det behöver göras successiva utvärderingar av undersökningsresultat inom länets olika städer för att få en klarare bild av den faktiska utbredningen av de medeltida stadslagren. För Stockholms vidkommande behövs en aktiv värdering av RAÄ 103:s olika delar. Undersökarna behöver vara observanta på och ta ställning till och värdera de aktuella områden, kvarteren och lämningarna så att relevanta prioriteringar ska kunna göras i framtiden. Detta gäller även övriga städer.

Väsentliga framtida arkeologiska projekt

Stenhus och trähusbebyggelse

Spåren av den medeltida stadsbebyggelsen i Stockholm bör studeras utifrån frågan om var stenhus- respektive trähusbebyggelsen låg. Med hjälp av jämförande studier med kan spåren sättas i samband med ett ovanligt rikt skriftligt källmaterial från Stockholm. I kombination med tänkeböckerna från 1400- och 1500-talen är Gamla stans murverk något unikt i Skandinavien.

Små schaktningsgrävningar

Ofta uppkommer frågan om det meningsfulla i *alla de små schakt* som årligen grävs i Stockholm och Sigtuna. Antikvariskt är det problematiskt att få en uppfattning om arkeologiska resultat. Genom stads-GIS kan man få en första överblick över materialet, men mer fördjupade sammanställningar och analyser behöver också göras. Detta är en uppgift för Stockholms stadsmuseum och Sigtuna museum att genomföra som särskilda projekt. En förutsättning för att sådana analyser ska bli arkeologiskt och antikvariskt meningsfulla är att man initialt har ställt adekvata och väsentliga frågor. Ett exempel på hur man via flera små undersökningar kan få synergieffekter är från Uppsala där är sju mindre undersökningar avrapporterades där den väsentliga frågan om nedbrytning av kulturlager behandlades (Anund 2008).

Den tidigmoderna stadsarkeologin

Forskning kring perioden 1500-1800 har av olika skäl ingen tradition i exempelvis Stockholm. I andra län utförs omfattande arkeologiska undersökningar och forskning kring tidigmoderna lämningar – till exempel i Norrköping, Kalmar, Jönköping, Göteborg, Nyköping, Västerås och Karlstad. För vårt vidkommande torde Norrtälje vid sidan av Stockholm ha en stor potential inför framtida undersökningar.

Kyrkor och kyrkogårdar

Bakgrund

Inom nuvarande Stockholms läns gränser fanns under medeltiden närmare hundra sockenkyrkor varav närmare tjugo på Södertörn. Förutom sockenkyrkorna tillkommer ett okänt antal gårdskyrkor, kapell och liknande (jämför med Bonnier 1987). Sockenkyrkan var det lokala samhällets nav och mötespunkt under medeltiden. Verksamheten var given både i kyrkorummet och på kyrkogården innanför bogårdsmuren, vilket betyder att ett välbevarat arkeologiskt kyrkomaterial är inbördes jämförbart.

Mycket få kyrkor och kyrkogårdar i länet har varit föremål för arkeologiska undersökningar. De kyrkliga ärendena som handläggs berör framför allt inventarier eller bevarande, underhåll och olika omgestaltningar av kyrkorummet som handikappanpassningar, i mindre utsträckning dokumentation och restaureringar av kyrkornas murverk och anslutande kulturlager. Kunskapsläget i länet är idag ojämnt och föråldrat. Viktigare vetenskapliga översikter över länets kyrkor finns i Ivar Schnells arbete *Kyrkorna i Södermanland* från 1965 och för Upplands del är Ann-Catherine Bonniers avhandling från 1987 ”Kyrkorna berättar, Upplands kyrkor 1250–1350”, ett centralt verk.

Arkeologiskt undersökta kyrkor

Fram till år 1992 finns endast uppgifter om nio arkeologiskt undersökta kyrkor i Stockholms län. En av de äldsta kända är Berit Wallenbergs undersökning av Lovö kyrka 1935. Under 1930-talet gjordes också undersökningar i Odensala kyrka och Karlskyrka i Söderby-Karls socken. Under 1950-talet undersöktes hela golvet i Skånela kyrka. År 1972 undersöktes Häverö och Österhaninge kyrkor samt Hölö kyrkoruin. Under de sista tio åren har ett fåtal anti-kvariska och arkeologiska insatser gjorts bland länets sockenkyrkor. I flertalet fall har beslutet tagits enligt 4 kapitlet 3 §. Det har framför allt rört olika golvarbeten. Få andra exempel finns från arkeologiska insatser i kyrkor. Ett är dock Västerhaninge kyrka, där syftet var att dokumentera frilagda grundmurar i en källare under sakristian, eventuella gravsättningar och synliga lagerföljder i ett redan grävt schakt. Beslutet angav att arbetet skulle utföras av en byggnadsarkeolog. En gravsättning under sakristians grundmur kunde ¹⁴C dateras till äldre medeltid. Källaren kunde dock inte dateras mer specifikt (Jonsson 2005).

Till vänster: Västerhaninge kyrka från sydöst.
Foto: Lisa Sundström/
Stockholms läns museum.

Till höger: Undersökning av källare under sakristian i Västerhaninge kyrka.
Foto: Eva Wallström/
Stockholms läns museum.

Undersökningar innanför eller vid bogårdsmurar

Två undersökningar av stort antikvariskt värde och arkeologisk betydelse har gjorts, båda enligt 2 kapitlet KML. Den äldsta och mer sällsynta, var den som gjordes på kyrkogården vid Estuna kyrka. På 1960-talet gjorde Alf Nordström och Stig Rydh en undersökning innanför bogårdsmuren som föranleddes av att man vid grävningar för ledningar gjort fynd av spjut och pilspetsar av järn (RAÄ 174). Sammantaget påträffades närmare 270 pil- och spjutspetsar, delar av betsel, bronskärl, halsring eller hank av brons, knivar samt djurben och keramik. Kulturlagret uppgick ibland till närmare en halv meter. En tolkning var att det rörde sig om delar av en husterrass, kanske ett smedsupplag (Rydh 1966). I samband med senare undersökningar av platsen 1992 och 1993 uppfattades fyndmaterialet och dess sammansättning ha betydande likheter med den mellersta järnålderns och vikingatidens offerfynd. Fynden dateras till vendel – tidig vikingatid. Totalt har över 500 spetsar påträffats (Notelid otryckt rapport 2008).

Bestickande i sammanhanget är närheten till gravfältet RAÄ 31:1 som delvis ligger innanför den östra bogårdsmuren. Gravfältet norra del undersöktes år 1930 av Ivar Schnell. Samtliga var brandgravar och dateras till yngre järnålder (SHM 19478). Sist men inte minst, har socken uppenbarligen namngivits av en äldre tunagård, som sannolikt legat på platsen för den medeltida kyrkan och kyrkogården.

Utgrävningarna vid Spånga kyrka år 2000 av Stockholms stadsmuseum är exempel på en betydande undersökning i anslutning till, men utanför, kyrkans bogårdsmur. I samband med

*Ett stort antal pil- och spjutspetsar påträffades i samband med grävning för nya ledningar på Estuna kyrkogård. Fyndplatsen ligger väster om kyrkan i bildens nedre högra del.
Foto: Jan Norrman/Länsstyrelsen.*

en planerad utvidgning norr om kyrkogården gjordes en arkeologisk utredning på uppdrag av kyrkogårdsförvaltningen. Vid slutundersökningen framkom boplatsslämningar från yngre järnålder (långhus och härdar) och lämningar av en medeltida byggnadshytta. Den sistnämnda bestod av en kalksläckningsgrop, en smältugn för brons och en klockgjutargrop, lämningar som med största sannolikhet hör samman med att stenkyrkan uppfördes vid 1100-talets slut, 1200-talets början. Detta stämmer med den stilhistoriska dateringen av kyrkan. Efter användningen tycks byggnadshyttan ha förstörts.

Vid undersökningen påträffades dessutom ett 50-tal fragment av runstenar av röd sandsten som använts som byggnadsmaterial i kalkbränningsugnarna. Runstenar i röd sandsten har en klar koppling till medeltida kyrkor och kan ses som kristna gravmonument resta på kyrkogården till en äldre träkyrka (Wändesjö 2009, jämför med Hagenfeldt & Palm 1996).

Även öster om bogårdsmuren vid Vallentuna kyrka har fynd av kulturlager och järnålderskeramik påträffats.

I Stockholm finns ett skydd av kyrkogårdar och andra begravningsplatser inom RAÄ 103 och flera undersökningar har skett bland annat vid Riddarholmskyrkan och Klara kyrka. Däremot har förändringar under kyrkorummens golv sällan omfattats av arkeologiska undersökningar. I några fall har gravar under golv undersökts, som i Riddarholmskyrkan på Martin Olssons tid, eller i gravkoren vid Klara kyrka år 2001. Gravvar under golv har hanterats som källarvåningar i stående hus och alltså inte undersökts arkeologiskt. När Citybanan gick ner i gravvalven under Maria kyrka år 2010 gjordes en byggnadsarkeologisk undersökning.

Regionens kristnande

Kristnandeprocessen i Sverige är beskriven som ett ojämnt förlopp där hög samhällsposition var avgörande för mottagande och förmedling av nya idéer och därmed även människornas närhet till tidiga centralplatser, handelsplatser och storgårdar. Skriftliga källor som Rimberts Ansgarskrönika, Adam av Bremens stiftshistoria och runstenarna ger viktiga inblickar. Arkeologiskt kan vi studera detta långa förlopp, ”missions- och etableringsfaserna” genom övergången från brandgravskick till skelettbegravningar. Vanligen utgör gravar med obrända skelett de yngsta inslagen i ett bygravfält, inte sällan koncentrerade på ett ställe. Det finns dock gravfält med enbart skelettgravar på landsbygden, vilka ur åtminstone en aspekt kan liknas vid de så kallade gravgårdarna i Sigtuna – en rumsligt avgränsad kristen gravplats utan någon angränsande kyrkobyggnad. Utifrån vad vi hittills undersökt av yngre järnåldersgravfält tycks denna typ av kristna gravfält på landsbygden vara ovanliga. Det finns uppgifter om att brandgravskicket fortsatt att tillämpas i Uppland sent under 1000-talet. Det är dock inte klarlagt hur omfattande detta hedniska begravningskick var under sin slutfas. Skelettgravar på blandade bygravfält uppträder en bit in i 1100-talet. Detta källmaterial är tillgängligt på ett helt annat sätt i jämförelse med det som ligger innanför bogårdsmurar och kyrkorummens väggar. Helt klart är att kristnandeprocessen studerad utifrån landsbygdens gravfält är en framtida mycket viktigt forskningsfråga.

Detta leder vidare till frågan om när de äldsta kyrkorna uppfördes och när seden att begrava på bygravfält upphörde och flyttade över till kristnade kyrkogårdar. Frågan är direkt kopplad till när i tiden vi kan säga att kristnandeprocessen omfattat en majoritet av befolkningen. Att sockenkyrkorna av sten alltid föregicks av träkyrkor är uppenbarligen en föråldrad

uppfattning, även om det kan ha förhållit sig så på många platser. Snarare borde de äldsta kyrkorna av trä eller även sten sökas på andra lägen i landskapet och i sociala sammanhang som storgårdar, handelsplatser och liknande och vanligen i form av patronatskyrkor.

Sigtunas kyrkor som antikvarisk och forskningsmässig referens

Undersökningar av landsbygdskyrkor är fortfarande påfallande sällsynta. Sigtunas kyrkohistoria kan fungera som en möjlig ingång och referens till framtida kyrkundersökningar. Den kan även belysa många av de antikvariska problem vi behöver lösa inför framtiden. Förvisso intar Sigtuna en särställning ur en kyrkotopografisk aspekt i länet, men en stor del av de arkeologiska resultaten från Sigtuna borde vara tillämpbara på länets övriga medeltida kyrkor i första hand, kyrkomiljöer i andra hand.

Sigtuna torde vara en av de äldsta kända centrala platserna för den kristna kyrkans etablering i Mälardalen, för länets vidkommande den äldsta kända. I början av 1060-talet inrättade ärkebiskop Adalbert i Bremen ett biskopssäte i Sigtuna med Adalvard den yngre som dess första biskop. I det så kallade Florensdokumentet från 1120-talet omnämns Sigtuna bland andra tidiga stiftscentra. Denna värdighet upphörde någon gång mellan år 1134 och 1164 då ärkebiskopssätet i (Gamla) Uppsala inrättades. Sigtuna nämns inte i uppräknningen av de svenska stiftens i fundamentsbrevet. Sigtuna förblev dock en viktig centralort för kyrkan med prostensäte, ett flertal romanska kyrkor och en eller ett par klosterstiftelser. Av idag okända skäl verkställdes inte flytten av ärkesätet förrän 1276, men då till den nygrundade staden Östra Aros (Uppsala).

Med tanke på stadens betydelse vet vi idag förhållandevis litet om de kyrkliga förhållandena i Sigtuna under sen vikingatid och äldre medeltid. Till viss utsträckning beror det på att det lilla skriftliga källmaterial som är bevarat från denna period är både bräckligt och mångtydigt. Dessutom revs minst två av de romanska stenkyrkorna redan innan Sigtunakyrkorna började omnämnas i testamenten och kyrkliga längder från 1200-talets slut och framåt och är därför inte är omnämnda i något skriftligt källmaterial. Övriga kyrkor, förutom Maria-kyrkan, revs eller lämnades att förfalla efter reformationen. Trots detta har Sigtunakyrkorna, både som monument och företeelser alltsedan 1600-talet, varit en av Sigtunaforskningens främsta huvudfrågor.

Genom Karin Anderssons och Gunnar Redelius' arkeologiska undersökningar av S:t Pers kyrkoruin (1971 – 72), och Redelius' efterföljande avhandling "Sigtunastudier" (1975), har kyrkorna på allvar också betraktats som arkeologiska objekt och satts in i ett politiskt och ekonomiskt historiskt sammanhang. Strax därefter utkom projektet Medeltidstaden med sin rapport. Det som var nytt i denna var att kyrkorna sattes in i ett topografiskt sammanhang. Dessutom gjordes ett försök att identifiera och avgränsa kyrkogårdarna.

Inför ett husbygge i det medeltida stadsområdets västra kant (i kv. Nunnan) gjordes i mitten av 1980-talet viktiga gravfältsutgrävningar. Ett större sammanhängande område med tre senvikingatida skelettgravfält undersöktes. Gravar med ett tidigkristet gravskick påträffades, men de var inte anlagda runt en kyrkobyggnad. För dessa tidiga kristna gravfält/"kyrkogårdar" utan kyrka används begreppet gravgård. Begreppet är komplicerat eftersom vi inte känner till tillräckligt mycket om detta. För att få fram spår efter eventuella enkla träkyrkor på syll krävs förmodligen en totalundersökning.

Ovan: S:t Pers kyrkoruin i Sigtuna. Stenkyrkorna i Sigtuna är länets äldsta kända. Foto: Bengt. A. Lundberg/RAÄ.

Till vänster: Omfattande lämningar efter ugnar, klockgjutning och hus fanns i området utanför bogårdsmuren till Spånga kyrka. Foto: Magnus Källström/Stockholms stadsmuseum.

Den arkeologiska forskningen omfattar idag såväl de synliga monumenten – ruinerna – som de kyrkolämningar som idag är dolda under markytan samt kyrkogården med gravar och bogårdsmur eller annan kyrkogårdsavgränsning. Till detta kommer fyndmaterialet, framförallt det som påträffats utanför kyrkornas och kyrkogårdarnas ram, som kan kopplas till den kristna tron som exempelvis portabla altarstenar, liturgiska elfenbenskammare och hängkors. Genom att arbeta med hela det arkeologiska materialet har det varit möjligt att sätta in i kyrkorna i ett större sammanhang.

För Sigtunas del har fyra kronologiska etapper för den kristna kulten och organisationen diskuterats. Det är ett första skede med gravgårdar och hallkult följt av privata träkyrkor med kyrkogårdar. Därefter följer ett skede med uppförande av privata stenkyrkor i ett sakralt stadsrum under 1100-talet. Slutligen inträder perioden med sockenkyrkor och konsolideringen av kyrkliga institutioner.

För landsbygdens vidkommande motsvarar tiden med bygravfält med kristna inslag och enstaka skelettgravfält de äldsta skedena. Den yngre hallen på Sandagården i Fresta socken var uppenbarligen en kristen kultplats. Tiden 1100 till 1200 med privata stenkyrkor förefaller däremot att vara ett svårfångat arkeologiskt skede på landsbygden vad gäller kyrkogårdar, liksom bebyggelsen överhuvudtaget.

Medeltida kyrkor i järnåldersbygden

De medeltida sockenkyrkorna ligger ofta i anslutning till järnåldersgravfält eller andra lämningar som boplatser. Teofora ortnamn finns i flera av sockennamnens förled som Frötuna, eller i en mer allmän form i efterleden som -åker eller -sala. Sockennamn som innehåller ett -Tuna, eller Husby har, liksom de teofora ortnamnen, setts som belägg för en form av kultplatskontinuitet mellan järnålder och den kristna medeltiden (jämför med André 2002 sidan 299 f. för en utförlig diskussion kring denna problematik). Ett nära rumsligt samband skulle kunna vara belägg dels för en kultkontinuitet i någon form, dels för att kyrkan uppförts på en central gård i bygden. En genomgång av länets kyrkor

där järnåldersgravar/gravfält med ett avstånd av 100 meter eller mindre i förhållande till bogårdsmuren, visar att i endast tolv fall kan ett nära rumsligt samband påvisas vilket redovisas i tabellen nedan. Flera sockenkyrkor är dock lokaliserade i en rik fornlämningsmiljö, men med ett avstånd som överstiger 200 meter eller mer. Exempel på dylika komplexa och väsentliga miljöer är den kring Österåker, Norrsunda, Hilleshög, Bro, Österhaninge och Överenhörna kyrkor. Dessutom finns i enstaka fall även markeringar för ”grav, uppgifter om” i Fmis.

Tabell 3. Järnåldersgravfält i direkt anslutning till medeltida kyrkor.

Landskap	Socken	Gravfält RAÄ	Anmärkning
Uppland	Väddö	5:1	
	Edsbro	63	Äjää, resta stenar, delvis undersökt
	Roslags-Bro	129	
	Lohärad	33	
	Estuna (Raä 174)	31:1	Delvist undersökt, SHM 19478
	Lunda	16:1 och 2	Hög och stensättning
	Össeby-garn	269	Garns ödekyrka
	Husby-Ärlinghundra	77	
	Ed	55	
	Adelsö	48	Storhögar, kungsgårdskomplex
	Ekerö	2	Askanäs, storhög eller kastal
	Låssa	1:1, 1:2, 4:1	Storhögar, gravfält
	Södermanland	Sorunda	102

Järnåldersgravfälten vid Estuna, Husby-Ärlinghundra och Låssa kyrkor är de enda fall i denna genomgång där järnåldersgravar gränsar till eller ligger innanför bogårdsmuren. Under äldre medeltid var kyrkogårdarna förhållandevis stora med kyrkan centralt placerad. Under 1200-talet reduceras kyrkogårdarnas yta. Den norra bogårdsmuren flyttades betydligt närmare kyrkan. Upplandsmuseets undersökningar vid Gamla Uppsala kyrka visar detta tydligt. Övergivandet, stängningen av delar av kyrkogårdarnas norra delar, skulle kunna vara en möjlighet att i framtiden kunna undersöka de äldsta gravläggningarna och få ny information om de äldsta kyrkorna. Egenfinansierade utredningar har i samband med planerade arbeten vid Norrsunda och Gottröra kyrkor, just kunnat påvisa att den äldre kyrkogården varit betydligt större. Någon datering från gravanläggningarna finns dock inte.

Antikvariska ställningstaganden

Den stora kunskapspotential som kyrkan och kyrkoområdet besitter kan inte nog understrykas. De kulturlager som ligger under kyrkan har fornlämningsstatus. Förhållandet kan jämföras med medeltida stadslager under en modern stadsmiljö eller en bytomt i en levande landsbygd. Den viktiga frågan att ta ställning till är hur kulturlager och gravar från kyrkans äldre faser ska betraktas. Övergivna delar av kyrkor och kyrkogårdar som fortfarande är i bruk kan lagmässigt likställas med fast fornlämning.

Erfarenheter från Stockholms samt andra län i Mälardalen visar att 4 kapitlet KML kan användas för att villkora arkeologisk dokumentation innanför kyrkan, samt på kyrkogården, inte minst i de fall det råder osäkerhet om fornlämningsstatus. Enligt RAÄ:s nya föreskrifter om kyrkliga kulturminnen (RAÄ 2011), ska 4 kapitlet omfatta strukturer ovan jord, det vill säga själva kyrkobyggnaden, strukturer under mark blir däremot en fornlämning och ska omfattas av 2 kapitlet. Även markarbeten kan tillståndsprövas i vissa fall i enlighet med 4 kapitlet, om det enbart rör sig om delar av en kyrkobyggnad som ligger under mark, grundmurar, gravkor och liknande. Om en fast fornlämning som inte hör samman med kyrkan påträffas vid dokumentation genom beslut enligt 4 kapitlet KML, till exempel förhistorisk boplats, ska den däremot självklart genomföras som en särskild utredning.

Utredningsinstrumentet behöver användas aktivt för att ge möjlighet att fastställa om det finns fornlämningar utanför bogårdsmuren. Byggnadsantikvarierna behöver vara medvetna om eventuella arkeologiska komplikationer. Vid utvidgning av parkeringsplatser eller anläggande av minneslundar behöver man vara observant. Alla kyrkor är viktiga i detta avseende, men framför allt de som gränsar till kända fornlämningar (se tabell 3).

Karta över Edsbro kyrka från 1640–1641. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv.

Framtida arkeologiska uppgifter

Kronologi för kristna gravar

Att komma åt missions- och etableringsfasen för kristendomen på landsbygden, mentalt och organisatoriskt är en övergripande central uppgift. En väl förankrad kronologi för kristna gravar på bygravfälten behöver upprättas. Frågor som behöver belysas är bland annat hur vanligt det var med kristna gravgårdar på landsbygden. När etableras dessa och när överges de? Hur kommer vi åt slutskedet av traditionen med att begrava kristna på bygravfälten å ena sidan och övergången till begravnin run kyrkorna å den andra? Finns det byggnader av trä, (kyrkor?) på dessa gravfält eller bedrevs kulten huvudsakligen i hallarna på större gårdar?

Genomarbetning av skelettgravar på undersökta yngre järnåldersgravfält

Vissa sammanställningar har gjorts av skelettgravarna på undersökta yngre järnåldersgravfält i länet, men mer genomgripande arbeten behöver göras. I detta arbete skulle Läns museets grävdata bas kunna vara ett hjälpmedel. Osteologisk kompetens behöver också tillföras.

Dateringar av det medeltida begravnings skicket

Det finns svårigheter rörande dateringar av det medeltida homogena begravnings skicket. Tolkningsarbetet kan därför vara svårt och ställer stora krav på undersökningsmetodiken. Det stora referens materialet som är framgrävt i Sigtuna kan med fördel användas då begravnin g vid sockenkyrkor undersöks.

Orörda kyrkogolv

Länsstyrelsen ska sammanställa vad som gjorts inne i kyrkorna för att få en klar bild av hur många orörda kyrkogolv som finns kvar. Material finns i ATA och i de arkivgenomgångar som gjorts i samband med kyrkokarakteriseringarna som utförts av stiftet.

Sammanställning över de tidiga kyrkorna

Det finns ett behov av att göra en modern sammanställning över alla tidiga kyrkor i det medeltida Stockholms län (Mälardalen). De slutsatser som många konst- och arkitekturhistoriker har kommit fram till under 1900-talet utgör en grund för tolkning och datering som det kan vara svårt att ifrågasätta. Det gäller också att hitta nya vägar för att komma fram till nya tolkningar och dateringar där åsikterna tidigare gått vitt isär. Datering av kalkbruk är en metod, om än livligt diskuterad. Dendrokronologiska dateringar av takstolar och andra byggnadselement som medeltida dörrar är en annan. En sådan har gjorts i Botkyrka kyrka 2007. Erfarenheter av dendrokronologiska dateringar från gotländska kyrkor har givit nya underlag för att göra tydligare dateringar, inte minst då de ställs mot de konsthistoriska dateringarna. Utöver de mer självklara frågorna som gravarna och begravnings skicket kan svara på, kan även materialet användas på andra sätt och besvara andra frågor. Med hjälp av ¹⁴C-metoden kan man indirekt försöka datera stenkyrkorna genom gravmaterialet. Metoden bygger på resultaten från Sigtuna som visar att ett äldre skikt med gravar från gravgårdarna och som saknar kalkbruk i fyllningen, är urskiljbara från gravar som hör till kyrkogårdar

med kalkbruk i fyllningen. De metoder som hittills använts för att datera kyrkor och gravar är relativt grova. De bygger i huvudsak på de begravdas armställning, fynd, dendrokronologi samt relativ kronologi utifrån stratigrafiska iakttagelser. På detta sätt skulle man även kunna komma åt gränsen för när en stenkyrka byggts.

Förhållandet mellan träkyrkor och stenkyrkor

Hur förhåller det sig med påståendet att alla stenkyrkor föregåtts av en träkyrka? Vad vi hittills vet finns inte några säkra belägg för att så skulle ha varit fallet. Ett om än indirekt tecken på en äldre kyrka finns i kv Magistern i Sigtuna. Här påträffades en donatorsgrav som är äldre än stenkyrkogrunnen. I det andra fallet ligger gravarna i rader och enhetligt orienterade efter en byggnad som inte är en stenkyrka. På många håll i Sverige har det påträffats träkolslager under kyrkan, vilket också anförts som skäl för att det stått en träkyrka på platsen tidigare. Ett sådant exempel är Skogstibble kyrka i Uppsala län. Ett annat kriterium är fynd av skelettgravar som påträffades under befintliga kyrkomurar, som i Lovö, Estuna och Västerhaninge kyrkor. Fynd av hela eller fragmentariska röda runstenshällar av sandsten anses också indikera en kyrkobyggnad äldre än stenkyrkan. Från Malsta och Husby-Långhundra finns sådana hällar (Bonnier 1987 sidan 19, Hagenfeldt & Palm 1996).

Marina lämningar och kulturmiljövård under vatten

Bakgrund

En viktig milstolpe för framväxten av kulturmiljövården under vatten i Sverige är att fartyglämningar genom ett tillägg 1967 till dåvarande Fornminneslagen blev skyddade som fasta fornlämningar om 100 år har passerat sedan fartyget blivit vrak.

Sedan dess har framsteg gjorts, men fortfarande behöver kulturmiljövården under vatten försöka nå upp till den ambitionsnivå och kvalitet som kulturmiljövården på land har. Den marinarkeologiska verksamheten kännetecknas av begränsad uppdragsverksamhet som till övervägande del består av utredningar. Den arkeologiska forskning som bedrivs är relativt begränsad och är oftast av grundforskningskaraktär.

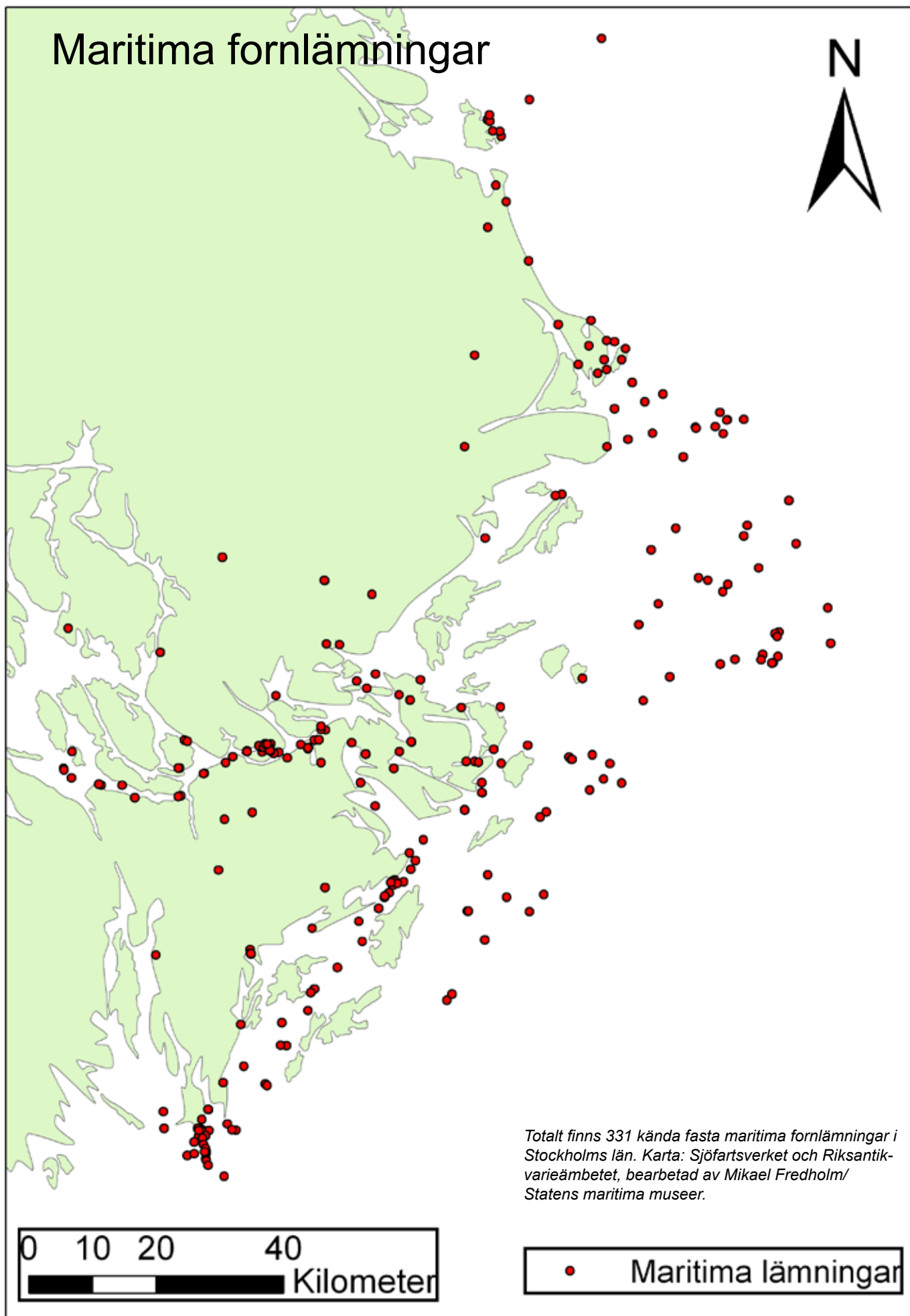
Antalet dykande arkeologer i Sverige uppgår idag till omkring tjugo personer uppdelade på sju institutioner. I Stockholms län är Statens maritima museer genom Sjöhistoriska museet den enda institution som anmält intresse för att utföra marinarkeologiska uppdrag. Ur Länsstyrelsens perspektiv är det givetvis bra att de marinarkeologiska frågorna lyfts upp i ett tidigt skede, men samtidigt är det en uppenbar nackdel att Maritima museet inte är en oberoende remissinstans. I praktiken är det samma arkeologer som yttrar sig om behovet av arkeologiska åtgärder och som senare utför eventuella åtgärder, då inom ramen för museets uppdragsverksamhet.

Länsstyrelsen är i dagsläget i flera avseenden beroende av Maritima museernas sakkunskap för att bedöma och handlägga ärenden av marina fornlämningar. I och med att de marina lämningarna (före detta Sjömis) numera är tillgängliga via FMIS har den antikvariska situationen dock förbättrats avsevärt.

*Dykare tittar ner i lastluckan vid vraket efter den tvåmastade briggen Margareta af Vätö som förläste den 14 december 1898 på hemväg till Stockholm från Lübeck.
Foto: Jim Hansson/Statens maritima museer.*

Maritima fornlämningar

Totalt finns 331 kända fasta maritima fornlämningar i Stockholms län. Karta: Sjöfartsverket och Riksantikvarieämbetet, bearbetad av Mikael Fredholm/ Statens maritima museer.

0 10 20 40
Kilometer

• Maritima lämningar

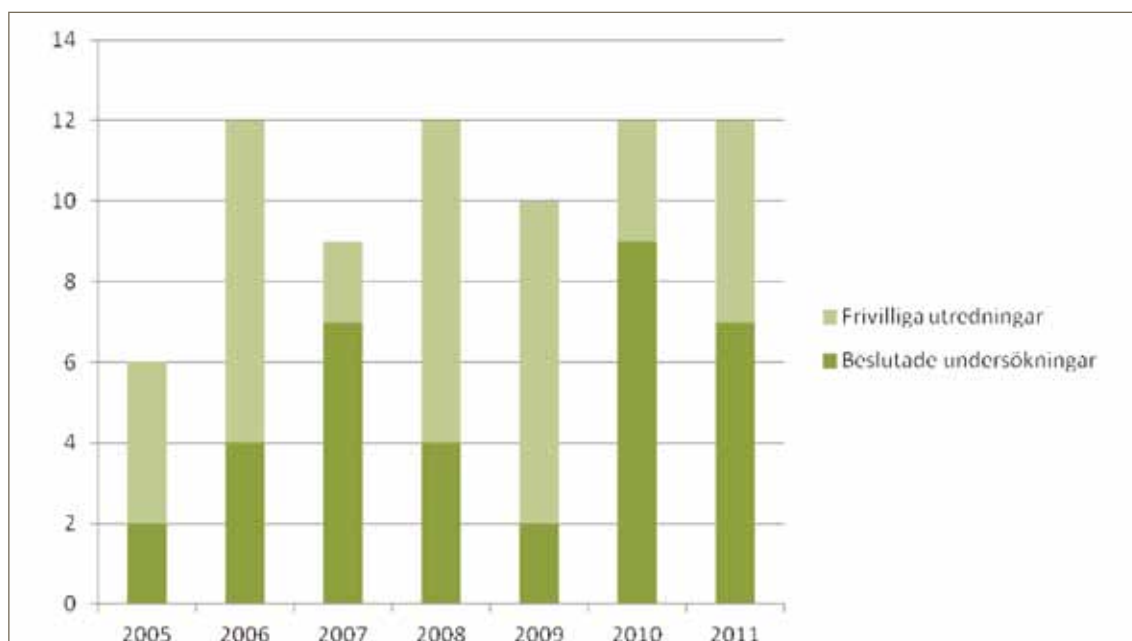
En stor del av länets yta utgörs av vattenområden. Skärgården omfattar omkring 30 000 öar. I länet finns 1181 registrerade lämningar under vatten, varav 242 utgör fasta fornlämningar. Därutöver finns 97 registrerade förlisningsuppgifter som säkert kan knytas till länet, men det finns även ett stort antal uppgifter som förmodligen har resulterat i förlisning inom länet.

Flertalet registrerade lämningar utgörs av fartyglämningar – av de 242 fasta fornlämningarna är 222, eller knappt 92 procent, fartyglämningar (vrak). För det totala antalet lämningar är förhållandet det samma, det vill säga av det totala antalet poster, 1181 stycken, avser 1096 fartyglämningar. Återstoden består framförallt av hamnanläggningar och endast ett fast fiske är registrerat.

Betänkas bör att maritima lämningar är så mycket mer än vrak och hamnar. Det kan vara kulturlager, rester av pålspärrar eller varvsplatser, ankarplatser och naturhamnar med tradition, sjömärken, stockbåtar med mera. Kunskapsläget för de marina lämningarna är avsevärt sämre än vår kännedom om fornlämningar på land. Det beror på att vattenområden aldrig genomgått systematiska inventeringar, vilket innebär att mörkertalet är stort. En snabb genomgång av en historisk karta avslöjar ofta många lägen för fasta fisken av olika slag. Antalet borde uppgå till flera hundra. Detsamma gäller för olika typer av hamnanläggningar eller så kallade hamngårdar vid sätesgårdar. Inte oväntat är det vrak/fartyglämningarna som fått störst uppmärksamhet i samband med att lämningar rapporteras.

Marin uppdragsarkeologi i Stockholms län

Stockholms län med Stockholms stad och dess stora skärgård, Mälaren och andra större vattendrag, är det län som har störst antal kända lämningar under vatten. Det är också det län som det utförts flest arkeologiska undersökningar i under vatten. Med undantag för den undervattensarkeologiska verksamhet som RAÅ bedrev mellan 1993–1996, har Statens maritima museer varit den enda undersökaren som utfört uppdragsarkeologi i länet.

Uppdragsarkeologiska undersökningar under vatten i Stockholms län under åren 2005–2011. Källa: Statens maritima museer.

Sedan år 2005 har antalet uppdrag ökat från två till tre utredningar per år till omkring nio till tolv mellan 2006–2009. Utredningar dominerar, varav flertalet utgjort så kallade frivilliga utredningar. Endast fyra förundersökningar har utförts, inga särskilda undersökningar.

Forskningsinsatser

Kännetecknande för den marinarkeologiska forskning är att den sällan lyckas formulera frågeställningar som griper över större sammanhang. Den skeppsbyggnadsarkeologiska forskningen har huvudsakligen uppehållit sig vid att rekonstruera fartyg, inte att förstå hur skeppet byggdes och användes i en samhällelig kontext. Undantag finns, men det finns behov av mer forskning och frågeställningar som kan inkorporera lämningarna under vatten i vidare sammanhang. Här framstår inte minst möjligheten att använda fartygslämningar, hamnlägen, fasta fisken med mera i en bebyggelsearkeologi som särskilt intressant.

2010 disputerade också Marcus Hjulhammar vid Stockholm universitet med avhandlingen ”Stockholm från sjösidan” (Hjulhammar 2010). Här ges en bild av omfattningen av det marinarkeologiska källmaterialet i Stockholm och hur det tillsammans med historiska källmaterial kan användas för att ge nya perspektiv på Stockholms historia. Avhandlingen är det enda avhandling på senare år som utgått från lämningar under vatten i länet.

Antikvariska ställningstaganden

Arkeologiska förstudier och utredningar under vatten

Alltför många fasta fornlämningar påträffas i samband med en pågående exploatering och då kan delar eller hela lämningen redan vara skadad. Vattenområden har inte genomgått samma inventering som på land, samtidigt som praxis vad gäller bedömning om när arkeologisk utredning bör genomföras bygger på det kunskapsläge som gäller för land. Det finns brister i vår kännedom om var fornlämningar är belägna. Länsstyrelsen är därför uppmärksam på att kulturmiljöer i och vid vatten beaktas i samband med större översikts- och detaljplanarbeten. Det kan röra sig om enskilda lämningar som vrak, pålspärrar, fasta fisken till mer komplexa miljöer som exempelvis hamnanläggningar och sjögårdar. I samband med olika vattenprojekt som muddringar, dammregleringar med mera kan ovan nämnda typer av lämningar komma att påträffas.

Sonarkörning i den särskilda utredningen

I Länsstyrelsens förfrågningsunderlag ska, beroende av projekt, en kravspecifikation för sonarkörning ingå. I samband med sonarkörning framkommer oftast båtvarv, övriga lämningar är betydligt svårare att lokalisera. För att öka tydligheten bör utredningens etapp II inriktas på särskilda punkter inom aktuell utredningskorridor. Mest meningsfulla är områdena närmast land.

Minska antalet frivilliga utredningar

Länsstyrelsen ska sträva efter att i samverkan med uppdragsgivare och undersökare minimera antalet sk frivilla utredningar. Sådana insatser bör i stället benämnas förstudier. Om vrak och andra lämningar påträffas i samband med olika förstudier är det angeläget att de dateras innan fynden registreras i Fmis.

Aktuella marinarkeologiska forsknings- och utvecklingsprojekt

Öka tillgänglighet och delaktigheten

Arkeologiska forsknings- och utvecklingsprojekt utifrån kulturarv under vatten utförs av i huvudsak två aktörer, Statens maritima museer och Södertörns högskola. Södertörns högskola är också den enda institution i Sverige som har en specialinriktning på kulturarvet under vatten i sin utbildning och forskning.

Det finns ett stort intresse för kulturarvet under vatten. Arbetet med Dalarö dykpark och att utveckla olika besöksmål torde stärka förutsättningarna för bevarande och skapar delaktighet inte minst bland sportdykare.

Pålsundet, Hölö socken. Pålspärr under vattnet. Fotograf: Johan Rönnby/Stockholms läns museum.

Utgångspunkter för handläggningen av arkeologisk uppdragsverksamhet

---

Tillståndsprövning

Framöver har Länsstyrelsen för avsikt att arbeta mer för att bevara enskilda fornlämningar och framför allt se till att fornlämningar av olika art bevaras i så stor utsträckning som möjligt i sitt geografiska, topografiska och kulturella sammanhang i större landskapsavsnitt.

Länsstyrelsens ambition är att i dialog med kommuner och andra uppdragsgivare komma in i planeringsprocessen så tidigt som möjligt. Samverkan med kommunantikvarier, liksom årliga träffar med ett antal kommuner exempelvis i samband med att kommunala översiktsplaner ska ses över, är viktiga ingångar.

Tillsyn av uppdragsverksamheten

I Stockholms län finns ett tiotal undersökande institutioner och antalet växer successivt. Sedan 2006 har Länsstyrelsen haft årliga träffar med undersökarna. Dessa uppföljningsamtal ordnas mot slutet av året och ger en möjlighet att på ett mer informellt sätt föra en dialog och skaffa överblick och detaljinformation om företagens samlade verksamhet, organisation och olika förändringar, personal med mera. Det innebär även att företagen och institutionerna kan ta upp frågor kring Länsstyrelsens agerande eller ståndpunkter i olika sammanhang. Uppföljningsamtalen och den årliga intresseanmälan utgör grunden för Länsstyrelsens bedömning av samtliga i länet verksamma företag.

Tydligare förfrågningsunderlag och kravspecifikationer

Länsstyrelsen har successivt utvecklat kravspecifikationer och förfrågningsunderlag. En intresseanmälan har tagits fram i samverkan med övriga länsstyrelser i Mälardalen med syfte att nå en så stor enhetlighet som möjligt i regionen.

Utvecklingen med anbudsliknande förfarande, från det stora Norrortledsprojektet 2003 och framåt, har inneburit större krav på tydlighet och ett angivet begränsat textutrymme för anbudslämnarnas svar.

Målsättning är nu att söka tillämpa olika utformningar av utvärderingar och bedömningsgrunder, vilket kommer att innebära delvis olika förfrågningsunderlag och kravspecifikationer. Vår strävan är att förfrågningsunderlag och kravspecifikationer ska vara så tydliga att det inte ska råda några oklarheter rörande syfte och ambitionsnivå – och därmed de bedömningsgrunder som kommer att ligga till grund för beslut. En viss variation är nödvändig beroende av om det rör sig om en utredning, förundersökning eller särskild undersökning, uppdragets innehåll, komplexitet och så vidare.

Länsstyrelsen har hittills använt sig av ett poängberäkningssystem vid bedömning av anbud, men har ambition att i relevanta sammanhang tillämpa andra beräkningsmodeller som

exempelvis skallsatser och kvalitetssäkringsmodellen. Modellen med skallsatser skulle med fördel kunna användas på flera förundersökningar. I samband med ett anbudsliknande förfarande sammanfattas alltid Länsstyrelsens bedömning i ett utvärderingsprotokoll.

Utredningar

Länsstyrelsen avser att utveckla förfrågningsgrund och utvärdering genom utredningsinstrumentet och förundersökningen. Syftet är att få utförarna att göra dessa mer precisa och användbara som underlag i en pågående planprocess och för Länsstyrelsens prövningar.

Den särskilda utredningen

Den särskilda utredningen ska slå fast om fornlämningar berörs eller inte och så långt som möjligt beskriva fornlämningarna. Utredningen är en del av en pågående plan- och beslutsprocess och ska ligga till grund för bedömning inför kommande beslut och uppdragsgivarens fortsatta planarbete. Målgruppen är länsstyrelse och uppdragsgivare.

Ett återkommande antikvariskt problem vid särskilda utredningar är hur fornlämningar och fyndplatser utan synlig markering och avgränsning i markytan ska definieras och markeras grafiskt. Hur ska de återges i Fmis? Fortsättningsvis ska det i Länsstyrelsens förfrågningsunderlag tydligt anges att en bedömning av en ”fyndplats” eller ”boplats” ska vara säkerställd och grunda sig på ett flertal schakt om det är nödvändigt. Antal, samt placering av schakt, varierar beroende på objekt. Undersökaren ska göra ett aktivt ställningstagande av de påträffade fornlämningarna. Med detta avses en tydlig bedömning av fyndet som fast fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning. Undersökaren ska däremot inte göra några rekommendationer inför kommande planering.

I samband med ytmässigt större utredningar har Länsstyrelsen ambition att göra avstämnings i fält med utföraren efter etapp I som består av kart-, arkivstudier och fältinventeringar. Etapp II rymmer huvudsakligen ett moment med provgropar och sökschakt. Utredningsinstrumentet kan med fördel också användas när ”övriga kulturhistorisk lämning”, eller ”fornlämningsliknande lämning” berörs, för att slå fast en lämnings status. Åtgärden är kostnadseffektiv, vilket är särskilt viktigt när privatpersoner berörs. Exempel på ”övrig kulturhistorisk lämning” är landsbygdens gårds- och bytomter och agrarhistoriska lämningar, ofta ytstora områden som saknar fullgott skydd. Länsstyrelsen kan utifrån en bedömning från fall till fall med egna medel finansiera denna typ av mindre, men antikvariskt väsentliga, utredningar. Kostnader för utredningar som bara berör ett mindre markområde kan inte åläggas en uppdragsgivare.

”Frivilliga” utredningar – arkeologiska förstudier

Enstaka utredningar görs årligen utan att vara grundade på beslut i enlighet med KML 2 kapitlet 11 §. Istället har uppdragen kommit till genom direktkontakt mellan uppdragsgivare och ett arkeologiskt företag. Dessa brukar benämnas ”frivilliga utredningar”, men är ett begrepp som inte återfinns i KML. Om en uppdragsgivare vill gå vidare med en planprocess efter ett moment med en ”frivillig utredning” måste Länsstyrelsen först granska och godkänna rapporten. Om denna inte håller tillräckligt hög kvalitet och är behäftad med brister och oklarheter måste Länsstyrelsen kräva en komplettering, alternativt kräva att utredningen görs om. I en del fall har uppdragsgivaren inte förstått innebörden av lagen och trepartsförhållandet, utan jämställt undersökare och länsstyrelse, vilket skapar irritation.

Det är en fördel om denna typ av uppdrag görs i form av en förstudie eller liknande och att benämningen ”utredning” tas bort. Länsstyrelsen utgår dock från att det undersökande arkeologiföretaget eller institutionen tydligt informerar uppdragsgivaren om innebörden av KML och vad detta moment egentligen ska leda fram till. Det är av största vikt att man har en dialog med Länsstyrelsen och att man skickar in en kopia av förstudien för kännedom.

Förundersökningar

Arkeologiska förundersökningar kan göras i tre sammanhang; dels som schaktkontroll, dels i avgränsande syfte samt slutligen inför en slutundersökning

Länsstyrelsens avsikt är att i högre grad än hittills se till att undersökning och dokumentation kan genomföras med goda resultat i form av avgränsande förundersökningar, alternativt att förundersökningen delas upp i steg I och II. Resultatet av en förundersökning ska ge ett fullgott underlag inför kommande slutundersökning och om så har begärts, även ge uppdragsgivaren en möjlighet att kunna göra justeringar i sin planering. Undersökningen och dokumentationen ska göras på ett sådant sätt att andra undersökare lätt kan ta del av resultaten.

I de fall där Länsstyrelsen ger tillstånd till att ta bort en fornlämning och villkorar det med en särskild undersökning, ska förundersökningen göras med en hög ambitionsnivå och i så god tid som möjligt innan den särskilda undersökningen startar. Det är alltid av största vikt, inte minst i de fall den särskilda undersökningen genomförs i form av anbud och inte direktval.

Förundersökningen i form av schaktkontroll

Denna typ av förundersökning genomförs vanligen i stadslager och vid ledningsdragningar på landsbygden och är den minst komplicerade förundersökningsformen. Den kan, om mer omfattande lämningar och lager påträffas, leda vidare till en verklig för- och även särskild undersökning.

Förundersökning i avgränsande syfte

En förundersökning i avgränsande syfte kan ses som ett led i en planprocess. Med ett antal schakt från den kända och ofta synliga fornlämningsgränsen ska den faktiska utbredningen i förhållande till plan- eller exploateringsområdet fastställas, ingenting annat. Även om syftet framgår av rubriceringen blir genomförande och resultatet inte alltid det önskvärda. Alltför ofta går undersökarna inte fram till och in i den kända fornlämningen.

Länsstyrelsen måste därför tydligt förklara vad, som avses med avgränsningen och i en del fall även kvantifiera en miniminivå avseende antalet schakt och deras placering.

Förundersökningen inför särskild undersökning

Generellt ska en förundersökning inför en slutundersökning klart och tydligt fastställa fornlämningens utbredning, sammansättning, karaktär, bevaringsgrad och datering. Uppgiften behöver brytas ned och konkretiseras till ett antal begränsade frågor som specificerar det typiska för undersökningen. En förundersökning av en mesolitisk boplats kan inte genomföras på samma sätt som av ett järnåldersgravfält eller en bytomt. Förundersökningens målgrupp är i första hand länsstyrelse, uppdragsgivare och arkeologiföretag.

Förundersökningen är helt avgörande antikvariskt och arkeologiskt. Det är ett moment som kräver skärpa och hög kompetens från undersökarens sida. En förundersökning är till vissa delar operativ till sin karaktär och de vetenskapliga frågor som kan ställas är allt som oftast begränsade. Det är därför väsentligt att den aktuella lämningens komplexitet och svårighetsgrad beaktas när kravspecifikationen formuleras liksom tidigare kunskap kring lämningen. Kravspecifikationen ska vara avhängig uppgiften. Om det exempelvis rör sig om mesolitiska boplatser i oländig terräng ska även av logistiska aspekter ingå. Även frågor om metod och val av analys (makrofossil, ¹⁴C med mera) ska kopplas till uppgiften. Analysmöjligheterna är givetvis beroende av tiden mellan förundersökning och planerad startpunkt för den särskilda undersökningen, något som även gäller rapportproduktionens utformning och omfattning.

Det är vanligt att förundersökningar brister genom att inte tillräckligt stora ytor, anläggningar och lager tas upp och undersöks – vertikalt som horisontellt. Beskrivningar av metod och uppgifter om provtagningsplats med mera har ofta brister. Undersökarna tar ibland på sig ett missriktat ansvar om att förstöra så lite som möjligt och bevara så mycket som möjligt.

Ofta undersöks inte ett tillräckligt antal representativa anläggningar. Det är Länsstyrelsens ansvar att ange hur stort ingreppet ska vara och även förslag på vad som kan vara ”representativa anläggningar”. När en förundersökning inför en slutundersökning har varit föremål för ett urvalsförfarande, finns det en risk för att anbudslämnarna sänker ambitionen och därmed kostnaden för olika moment som är synnerligen centrala, inte minst rapporten. Detta har i sin tur ibland lett fram till otydliga underlag inför en slutundersökning. I en anbuds-situation är detta särskilt tydligt då anbudslämnare som inte själva gjort förundersökningen ställer ett frågor som inte heller Länsstyrelsen kan besvara tillfredställande på grund av bristande dokumentationsmaterial. Otydliga förundersökningsrapporter produceras även då det rör sig om direktval.

I kravspecifikationen ska Länsstyrelsen ställa villkor om att undersökaren så långt som möjligt kvantifierar uppgifter om antalet anläggningar, fyndmängd, lager samt att en aktiv kvalitativ bedömning görs av fornlämningen. Generellt måste större ytor tas upp och fler anläggningar undersökas, något som inte enbart berör boplatslämningar utan även gravfält. För att följa upp beslutet om förundersökning ska Länsstyrelsen göra en avstämning i fält innan undersökningen avslutas som undersökaren ska kalla till. På detta sätt kan Länsstyrelsen bilda sig en så klar bild av fornlämningen som möjligt. Om uppdragsgivaren begär tillstånd att ta bort fornlämningen behöver en bedömning göras om det är nödvändigt med en särskild undersökning.

Alla förundersökningar leder inte till att en särskild undersökning behöver göras. I samband med besiktningar behöver Länsstyrelsen tydligare kunna göra en bedömning av fornlämningen och om det verkligen är befogat med ytterligare ett moment i beslutsprocessen. Uppföljningsmomentet i fält under pågående förundersökning är det främsta redskapet att se till att en slutundersökning som resulterar i ”nollresultat” i möjligaste mån kan undvikas. Exempel på detta är när fornlämningarna är skadade eller påtagligt fragmenterade. Då finns ingen anledning att gå vidare till en särskild undersökning. Genom tydliga värderingar och prioriteringar kan man utöka förundersökningen för att på så viss uppnå en acceptabel dokumentation av fornlämningen. I sak är detta en, om än mycket begränsad, särskild undersökning.

Den särskilda undersökningen

Den särskilda undersökningen ska genomföras på ett vetenskapligt sätt vad gäller frågeställningar och metodval. Länsstyrelsen ska formulera det vetenskapliga syftet och om möjligt ett begränsat antal problemområden. Ett antal frågeställningar som undersökningen ska besvara ska formuleras av undersökaren. Den vetenskapliga rapporten som undersökaren producerar ska innehålla

- ett klart vetenskapligt syfte som motiv för att undersökningen genomförts,
- en klar redogörelse och motivering för det sätt undersökningen genomförts,
- undersökarens prioriteringar och val,
- undersökarens uppfattning kring undersökningsobjektets kunskapspotential,
- beskrivning av förväntningar av det aktuella undersökningsobjektet och om förväntningarna motsvaras av resultatet,
- en redovisning av och utvärdering att/om de uppställda målen med undersökningen har uppfyllts.

Kostnadseffektivitetens utfall i anbudsfordarandet

Val av undersökare vid större särskilda undersökningar genomförs alltid genom anbudsfordarande. Ett problem vid anbudsfordarandet är den ofta förekommande diskrepansen mellan ”vetenskaplig bakgrund” och ”genomfordarande” å ena sidan och kostnaderna å den andra. Bra eller till och med mycket bra skrivningar under de första rubrikerna kan ibland vid en jämförelse och analys av kostnaderna framstå som mindre realistiska. Ibland är obalansen så påtaglig att ett från början mycket bra budssvar inte kan läggas till grund för beslut utan utesluts från vidare bedömning. Ett annat konstaterande är betydande skillnader i kostnadsnivåerna mellan budslämnarna, detta trots att man inte sällan avser att genomfordara undersökningen utifrån snarlika frågeställningar och metoder.

Vem tar det kunskapsmässiga ansvaret för uppdragsarkeologin?

I Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd (KRFS 2007:2), understryks att uppdragsarkeologin måste förena god vetenskaplig nivå med relevanta kostnader, ett ansvar som helt ligger på länsstyrelserna. De krav som kan ställas på en slutundersökningsrapport är en klar och tydlig redovisning av resultat, dokumentation i text och bild samt en analys och utvärdering. Den särskilda undersökningen och rapporten ska genomfordras och presenteras på ett vetenskapligt sätt. Det sistnämnda leder till frågan i vilken mån slutundersökningar per automatik ska leda fram till någon form av fortsatt vetenskaplig bearbetning i form av vetenskapliga artiklar, monografier, seminarier, utställningar.

Sedan 2006 har Länsstyrelsen, om det funnits anledning, prövat en ordning där undersökaren även ska formulera mer övergripande frågor, idéer eller teman kring vidare vetenskapliga bearbetningar i sina undersökningsplaner. Kostnaderna för dessa förslag har redovisats som en särskild post i den totala kostnadsberäkningen. I förekommande fall har denna ingått i den beslutade totalsumman. Om dessa skulle komma att upparbetas eller inte har varit avhängigt resultatet och kvaliteten på den vetenskapliga synopsis företaget presenterar efter att rapporten färdigställts och godkänts av Länsstyrelsen. Av de särskilda undersökningar som genomfordrats i länet under de sista fem, sex åren, har detta forfdarande tillämpats i sam-

band med ett mindre antal undersökningar. Då måste konstateras att resultatet genom detta förfarande inte nått upp till förväntningarna. Produktionsplanerna har överskridits med flera år då artiklar och en färdig produkt inte har levererats inom beslutad tid. Skälen till detta är oklart, men det kan inte förstås på annat sätt än att företagen inte tagit ett verkligt ansvar för uppgiften. Det är för framtiden ingen självklarhet att de undersökande företagen även ska stå för ”bearbetande” vetenskapliga publikationer.

En annan slutsats är att fortsättningsvis begära att de arkeologiska slutrapporterna görs mer fylliga och utförliga. Ett sätt är att Länsstyrelsen sammankallar en egen referensgrupp, vilket gjorts i några fall med syfte att få stöd i bedömningen av olika manus. Det är dock inte självskrivet i vilken grad Länsstyrelsen ska ha ansvar för hur den arkeologiska slutprodukten utformas. Det är en fråga att reda ut i diskussion med RAÄ framöver.

Det är inte alltid en självklart vad som avses och vad som kan bedömas vara ”ny kunskap”. Resultaten från lämningar vi idag anser vara välundersökta kan med rätta ofta uppfattas som repetitiva eller innebära ett så kallat nollresultat. Men sammantaget och med nya frågeställningar kan även dessa så vanliga undersökningar resultera i produktion av ny kunskap. Frågan om ny kunskap är även delvis avhängig vilken målgrupp man riktar sig till.

Ökad uppmärksamhet på förmedling och nya målgrupper

I enlighet med de nya föreskrifterna är det relevant, att beroende på innehåll och sammanhang, identifiera nya målgrupper för rapporteringen. Visningar och mobila utställningar i fält ska därför ses som en annan del och aspekt av rapportering. Detta är ett moment som åtminstone på större undersökningar alltid genomförts, ibland med nya medel från uppdragsgivaren, dock utan Länsstyrelsen inblandning eller beslut. Formerna och även innehållet av dessa nya ”rapporter”, förmedling av undersökningsresultaten har inte formulerats av RAÄ och det saknas erfarenheter och praxis. Vikten av att förmedla resultaten av en arkeologisk undersökning kan inte nog understrykas.

Länsstyrelsen ser en framtida möjlighet att i olika sammanhang lägga tyngdpunkten på pedagogiska och folkbildande insatser, i första hand i samband med undersökningar i tätbebyggda områden. I fall där kostnaderna för en traditionell undersökning blir omotiverat höga och därmed omotiverade, och i synnerhet då det vetenskapliga utfallet blir ringa eller uteblir helt, kan ett betydande lokalt kunskapsmässigt utfall uppnås som är mycket betydelsefullt. Länsstyrelsen kan i sådana fall komma att formulera annorlunda målsättningar och definiera nya målgrupper i större utsträckning än tidigare. Detta måste göras från fall till fall och diskuteras tillsammans med exploitör och undersökare inför projektstart.

Denna typ av arkeologisk undersökning ska genomföras på ett sedvanligt sakkunnigt sätt. Dokumentationen ska resultera i en enkel basdokumentation, rapport, ett antikvariskt underlag för länsstyrelse och RAÄ, men även som ett underlag för framtida forskning. Merparten av tiden och syftet med undersökningen ska läggas på olika pedagogiska och folkbildande insatser, inte enbart gentemot medlemmar i lokala hembygdsföreningar, utan kanske framför allt på närboende, skolor, arbetsplatser med mera. Häri kan det meningsfulla ligga då exempelvis ett mindre antal gravar kan komma att undersökas i ett redan delvis undersökt, i vissa fall närmast söndergrävt gravfält. Förmedlingen och de olika pedagogiska insatserna ska också genomföras sakkunnigt och professionellt.

Länsstyrelsen ska i samband med att förfrågningsunderlagen formuleras verka för att olika samverkansformer utvecklas mellan undersökare och pedagogiska experter.

Forskningsundersökningar

Forskningsundersökningar skiljer sig huvudsakligen från exploateringsundersökningar i det avseendet att undersökningarna och omfattningen av ingreppen grundar sig på en vetenskaplig frågeställning med ett angivet val av undersökningsobjekt och styrs alltså inte av olika samhällsbehov. Ingreppens omfattning är som regel mycket begränsade. I övrigt måste samma krav vad gäller dokumentation och leverans av färdiga rapporter ställas på en forskningsundersökning som en exploateringsundersökning.

Undersökaren måste vara knuten till en institution, universitet, ett museum eller annan arkeologisk institution eller företag. Det är väsentligt att frågan om ekonomiskt ansvar, inte minst för konserveringskostnaderna, är klarlagd, liksom ett markägarmedgivande. Då det förekommer betydande avrapporteringsproblem måste Länsstyrelsen försäkra sig om att projektets budget även rymmer medel för rapportframställning.

Rapporter

Minimikrav för dokumentation av särskilda utredningar, förundersökningar och särskilda undersökningar

Nedan följer en genomgång av vad Länsstyrelsen förväntar sig att varje rapport ska innehålla för att bli användbar i handläggningen i samband med fortsatt planprocess, tillståndsprövning inför ett eventuellt borttagande och, som grund för fortsatt vetenskaplig bearbetning.

Utredningsrapporten

Utredningsrapporternas kvalitet och fokus på mottagare och målgrupp varierar betydligt från de undersökande institutionernas sida. I en del fall tenderar rapporterna att bli till egna ”arkeologiska berättelser” där syftet med utredningen och arbetets mottagare är oklart eller saknas helt.

En utredningsrapport ska göras i enkelt utförande och produceras snarast efter avslutat fältarbete om inget annat sägs i beslutet. Med rapport i ”enkel utförande” avses en rapport som inte är redaktionellt överarbetad om inte uppdragets storlek motiverar detta. Den ska endast innehålla relevant underlagsmaterial i form av skalenliga kartor, schaktplaner samt i förekommande fall relevanta fotografier som ger uppdragsgivaren och Länsstyrelsen en klar bild av de topografiska förutsättningarna och kulturlandskapet. Länsstyrelsen har ofta påtalat de i flera fall orimligt höga redaktionella kostnaderna för en utredningsrapport. Den redaktionella bearbetningen måste inskränkas till minsta möjliga. Det väsentliga är att rapporten är väl genomarbetad och redaktionellt väl bearbetad. I de fall inga fornlämningar påträffas är det enkla utförandet självskrivet. Utredningsprocessen ska kännetecknas av ett tydligt kundinriktat arbete med snabb hantering och leverans.

PM ska framställas om Länsstyrelsen begär detta. En utredning bygger mycket på ett kvalitativt och grafiskt tydligt kartunderlag. Kartor ska redovisas skalenligt och vid större utredningsområden även i delområden. Eventuella historiska kartöverlägg ska vara skalenliga och placeras över aktuellt arbetsområde. De historiska kartorna måste alltid tolkas och relateras till utredningens förutsättningar och resultat. De ska inte fungera som en av flera illustrationer. Schakt och olika nyfynd ska redovisas på karta med m-ekvidistans samt med

tydliga markeringar av själva arbetsområdet. Kartorna ska vara läsbara för uppdragsgivaren avseende till exempel storlek och mängden använda symboler. Påträffade anläggningar och fynd ska klart och tydligt redovisas, fynden skalenligt.

Texten ska vara kortfattad och beskrivande och vara tydligt kopplad till de olika kartbilderna. Rapporterna ska inledas med en sammanfattning av resultaten med en följande redogörelse för uppdraget och en kort beskrivning av fornlämningsbild och kulturhistoria med relevans för uppdraget. Arkeologiska spekulationer eller ”berättelser” och betraktelser över området, socknen är irrelevant. Rapporten måste också innehålla utredarens aktiva värderingar av eventuella påträffade fornlämningar. Man ska avgöra om det rör sig om fast fornlämning eller inte. Rubriceringar som ”möjlig fornlämning” eller ”bevakningsobjekt” i en utredningsrapport är inte acceptabelt. I de fall inga fornlämningar påträffas, ska rapportens omfång begränsas till ett par sidor. Färdiga manus ska alltid skickas till Länsstyrelsen för godkännande före tryckning. Därefter ska resultaten rapporteras in till Fmis.

MINIMIKRAV FÖR EN UTREDNINGSRAPPORT

En utredningsrapport ska innehålla:

- »» **Fram- och titelsida** som klart och tydligt anger plats, fastighet, socken, kommun, landskap för det aktuella uppdraget.
- »» **Kortfattad sammanfattning** av uppdragets omfattning och resultat.
- »» **Skalenliga och tydliga kartor i minst tre nivåer**, från landskapsutsnitt, socken, kommunstorlek till ekonomisk karta och exploateringskarta. Därutöver kan det vara aktuellt med områdeskarta samt att arbetsområdet bryts ned i olika delområden. Kartorna ska vara skalenliga och inbördes jämförbara. Arbetsområdet ska anges på samtliga.
- »» **Kort text som beskriver** uppdraget, tidigare utredning eller andra undersökningar i området och en kort beskrivning av områdets fornlämningar. Dessa ska redovisas på exempelvis den ekonomiska kartan eller motsvarande.
- »» **Resultat; kartstudier, inventering, schaktning.** I de fall där historiska kartor används ska även dessa återges skalenligt och, om uppgiften så kräver, kartor i flera generationer. Detta kan vara aktuellt i samband med en större utredning där det kan förväntas vikingatida- och eller medeltida bebyggelselägen på impediment utanför den historiska bytomten. På samtliga kartor ska det aktuella området för utredning markeras. Kartorna ska tolkas och värderas i förhållande till uppgift, fornlämningsbild och resultat. Kartor med utredningsschakt ska vara grafiskt enkla och läsbara. Fasta fornlämningar ska skiljas ut och övriga lämningar, indikationsområden ska kunna anges med tydligt åtskilda symboler.
- »» **Inventering och schakt översiktligt beskrivna** med koncentration på det typiska. Schakt och provgropar ska även redovisas i en tydlig tabell. Nummer på schakt och gropar ska anges och återfinnas i löptexten.
- »» **Illustrationer** ska vara meningsfulla och enbart relaterade till uppgiften. Samtliga figur- och bildtexter ska kortfattat tala om bildens syfte och innehåll.
- »» **Tekniska och administrativa uppgifter.**
- »» **Värdering av resultaten;** vilka tidigare okända fornlämningar kom fram, vilka beömdes vara övrig kulturhistorisk lämning? Rapporten ska inte innehålla några rekommendationer, antikvariska värderingar eller ställningsstagen inför eventuella kommande insatser. Detta är Länsstyrelsens uppgift.

Målgruppen för en utredningsrapport är länsstyrelse, uppdragsgivaren och andra undersökare.

MINIMIKRAV FÖR RAPPORT VID FÖRUNDESRÖKNING I AVGRÄNSANDE SYFTE ELLER SCHAKTÖVERVAKNING

En förundersökningsrapport i avgränsande syfte ska innehålla:

- »» **Fram- och titelsida** som klart och tydligt anger plats, fastighet, socken, kommun, landskap för det aktuella uppdraget.
- »» **Kortfattad sammanfattning** av uppdragets omfattning och resultat.
- »» **Skalenliga och tydliga kartor** i minst tre nivåer; landskapsutsnitt, ekonomisk karta och exploateringskarta. Kartorna ska vara skalenliga och inbördes jämförbara. Arbetsområdet ska anges på samtliga.
- »» **Kortfattad text, tydligt kopplad till schaktplanen** där fornlämningarnas utbredning och status klart ska framgå.
- »» **Tekniska och administrativa uppgifter.**
- »» **Kortfattad rapportframställning** med ett enkelt och tydligt grafiskt utförande. Rapporten ska framställas omedelbart efter avslutat fältarbete. Detta för att Länsstyrelsen tillsammans med exploatören ska kunna göra en klar bedömning av nödvändiga skyddsavstånd samt var den planerade byggnaden eller liknande kan placeras som alternativ.

En förundersökning i avgränsande syfte är en del i en pågående planprocess där målgrupperna är länsstyrelse och exploatör.

MINIMIKRAV FÖR RAPPORT FÖRUNDERSÖKNING INFÖR EN SÄRSKILD ARKEOLOGISK UNDERSÖKNING

En förundersökningsrapport ska innehålla:

- »» **Fram- och titelsida** som anger plats, fastighet, socken, kommun, landskap för det aktuella uppdraget.
- »» **Nödvändiga kartor.** Topografisk karta eller motsvarande, ekonomisk karta, området/platsen (med kommunens grundkarta med meter ekvidistans som grund) samt ett antal olika områdesplaner utifrån resultat och behov. En norrpil ska finnas med på samtliga kartor.
- »» **Skalenliga kartor** (1:50 000, 1:10 000, 1:1 000, 1:500, 1:50 och så vidare). Gäller alla sorters kartunderlag, även historiska kartor. Planerna ska göras enkla och grafiskt tydliga. Utbredning av lager som redovisas i m² samt bedömning av lagrens tjocklek, fördelning av olika fyndkategorier, undersökta ytor, rutor och gravar ska framgå tydligt. Även tomma schakt ska redovisas. Alla kartor, planer och andra illustrationer ska ha en kortfattad och beskrivande text. Rapporteringens utformning och genomförande ska följa förfrågningsunderlaget och kravspecifikationens riktlinjer. Undersökningens resultat ska redovisas tydligt och kortfattat i text, bild och på karta. Det ska finnas en tydlig koppling mellan text och kartor, planer, sektioner med mera.
- »» **Bedömningsgrund.** Redogörelse för om redovisningen utgår från kvantitativa respektive kvalitativa sammanställningar och bedömningar.
- »» **Redovisning av förekomst och spridning av fynd** i form av text och sammanhängande planer. En dokumentation av daterbara fynd och fynd som är typiska för fornlämningen ska redovisas i form av teckningar eller foto (skala 1:1 eller liknande) av. Om sentida fynd ska tas tillvara eller inte ska alltid ska beslutas i samråd med Länsstyrelsen. Återdeponeringar accepteras inte. I övrigt ska redovisningen göras översiktligt i text samt i tabellform. Detsamma gäller anläggningar och lager.
- »» **Tabeller** över fynd, anläggningar och lager och eventuella analysresultat, anläggningsbeskrivningar samt schakttabeller. Schakt med likvärdiga resultat vad gäller jordmån, jordarter, avsaknad av fynd med mera behöver inte beskrivas enskilt, utan kan med fördel slås ihop i en samlad beskrivning. Prover för exempelvis makrofossil med fynd, liksom prover med nollresultat, ska redovisas. Uppgifter om vilket koordinatsystem som använts ska tydligt framgå i rapporten.
- »» **Beskrivning av uppgiften, frågeställningar, metodval, genomförande, arbetsprocessen, olika avstämningar, uppföljningar** med Länsstyrelsen, utvärdering. En kort sammanfattning på svenska ska läggas först i rapporten. Rapportens viktigaste punkt är undersökarens egen tydliga utvärdering av fornlämningen, dess karaktär, omfattning, datering och så vidare. Frågan om måluppfyllelse i relation till undersökningsplan och kravspecifikation ska redovisas. Förundersökningen blir därmed huvudsakligen en kvantitativ redovisning av uppdraget och en aktiv kvalitativ utvärdering, vilket ska ge Länsstyrelsen ett fullgott underlag för att kunna göra en relevant antikvarisk bedömning och en kvalitativ värdering inför en kommande särskild undersökning.
- »» **Tekniska och administrativa uppgifter.**

»» **Redovisning av hur urvalet gjorts i de fall inte all dokumentation återfinns i rapporten.** Urvalsredovisningen kan exempelvis göras i form av ett urval av planer och sektioner. Rapporten ska redovisas skriftligt i enkelt utförande. Hur lång tid som ska avsättas på manusarbete är beroende av uppgiften, men förundersökningsrapporten med resultaten måste komma Länsstyrelsen och uppdragsgivaren tillgodo snarast och inte efter flera starten för den särskilda undersökningen. I sådana fall begär Länsstyrelsen in ett PM. Om inga PM begärs in ska undersökaren inte skicka in ett sådant. I övrigt kan förundersökningsresultatet med fördel arbetas in slutundersökningsrapporten. Undersökaren ska även ange om materialet finns på undersökarens hemsida.

Förundersökningsrapportens målgrupp är Länsstyrelsen, uppdragsgivaren och andra undersökare.

MINIMIKRAV FÖR RAPPORT VID DEN SÄRSKILDA UNDERSÖKNINGEN

En slutundersökningsrapport ska innehålla

»» **Redovisning av resultat.** En klar, tydlig och kortfattad redovisning av undersökningens resultat i text, bild och på karta. Utformning ska följa förfrågningsunderlaget och kravspecifikationens riktlinjer. Rapporten ska uttrycka en tydlig åtskillnad mellan beskrivande avsnitt samt analyser och tolkningar.

»» **Obligatoriska rubriker** i kronologisk ordning:

Abstract/Summary

Sammanfattning

Inledning

Topografi och fornlämningsmiljö

Tidigare undersökningar (i flera fall kan det vara relevant med utredning och framförallt Förundersökning som underrubrik).

Undersökningen med syfte och metod.

Genomförande. Antalet underrubriker i denna måste vara avhängigt den undersökta fornlämningens komplexitet och undersökningens storlek. Det viktiga är tydligheten, kopplingen mellan förundersökningsresultat,

Länsstyrelsens kravspecifikation, undersökarens undersökningsplan, metodangivelser samt förändringar i plan och måluppfyllelse under undersökningens gång.

Resultat. Anläggningar, gravar, hus med mera ingår här.

Fynd

Dateringar. I förekommande fall beroende av undersökningens inriktning och resultat kan det vara nödvändigt med redovisning och diskussion kring osteologin, fynd, fyndbearbetning och konserveringsresultat, olika naturvetenskapliga analyser och resultat och så vidare. Dessa ska aktivt inlemmas i diskussionen inte reduceras till en bilaga.

Utvärdering. Avsnittet ska innehålla analyser, dateringar och samlade arkeologiska tolkningar av resultaten. Avsnittet avslutas med en genomgång och utvärdering kring Måluppfyllelse. Här ska undersökaren besvara de uppställda frågorna och diskutera där detta inte var möjligt.

Frågan om omprioriteringar ska redovisas och överhuvudtaget allt som påverkat undersökningen. Valet av metod ska utvärderas.

Administrativa och tekniska uppgifter.

Referenser

Figur- och tabellförteckning

Bilagor. Med lagerbeskrivningar, anläggningsbeskrivningar, fyndlistor samt övrig relevant arkeologisk kvantitativ data, delvis beroende på valda metoder.

- »» **Nödvändiga kartor.** Topografisk karta eller motsvarande, ekonomisk karta, området/platsen (med kommunens grundkarta med meter ekvidistans som grund) samt ett antal olika områdesplaner utifrån resultat och behov. Kartorna ska redovisa minst fyra skalnivåer.
- »» **Skalenliga kartor** (1:50 000, 1:10 000, 1:1 000, 1:500, 1:50 och så vidare). Detta gäller alla sorters kartunderlag, även historiska kartor. Planerna ska göras så enkla och grafisk tydliga som möjligt. Utbredning av lager som redovisas i m² samt fördelning av olika fyndkategorier, undersökta ytor, rutor och gravar ska framgå tydligt.
- »» **Figurtexter med en tydlig koppling** till det kartan, teckningen, fotografiet visar. Det ska finnas tydliga hänvisningar till illustrationerna i brödtexten.
- »» **Tydlig utgångspunkt.** En tydlig redogörelse för om redovisningen utgår från kvantitativa respektive kvalitativa sammanställningar och bedömningar.
- »» **Fynddokumentation.** En dokumentation av daterbara fynd och fynd som är typiska för fornlämningen. Dessa ska redovisas i form av teckningar eller foto, skala 1:1 eller liknande. Skala ska anges i figurtext och i förekommande fall ska skalstock användas.
- »» **Fynd-, anläggnings- och lagertabeller samt anläggningsbeskrivningar.** ¹⁴C-dateringar ska alltid redovisas i tabellform.
- »» **Urvalsförfarande.** En redovisning av hur eventuellt urval har gjorts, exempelvis i form av ett urval av planer och sektioner.
- »» En tydlig redovisning på **karta om delar av fornlämningen ligger kvar.**
- »» **En arkeologisk, analyserande och tolkande del** utöver basdokumentationen (den beskrivande delen, tabeller, anläggningsbeskrivningar). Omfattningen av analysen varierar beroende på uppdraget, fornlämningens komplexitet och resultaten. Länsstyrelsen tar ställning till eventuella fortsatta vetenskapliga bearbetningar efter det att ett färdigt rapportmanus distribuerats och godkänts. Det görs i så fall i samråd med undersökare och uppdragsgivare.

Efter avslutat projekt

- »» **Slutrapport.** I enlighet med de nya föreskrifterna ska en slutrapport produceras efter avslutad rapport i form av en kortfattad sammanställning över projektets alla moment.

Rapporten från den särskilda undersökningen har alltid länsstyrelsen och uppdragsgivaren som målgrupper, men alltid också forskarsamhället och andra företag.

Tillsyn, uppföljning och utvärdering

Att bedriva en viss målstyrd, egeninitierad och oberoende tillsyn över fornlämningar är väsentligt för att uppnå att fornlämningar och landskapsavsnitt kan bevaras. Detta behövs även för att åstadkomma förbättrade förhållanden för utsatta fornlämningar i landskapet, liksom en förbättrad hantering samt kunskapsproduktion och kunskaps-spridning vid undersökning av fornlämningar.

Kulturmiljöenhetens tillsynsarbete domineras dock av händelsestyrd tillsyn vilket görs i enlighet med en tillsynsplan från 2008. Händelsestyrd tillsyn är sådana granskande åtgärder som sker på grund av en specifik händelse som initierats av någon utanför länsstyrelsen och handlar vanligen om att följa upp de villkor som angivits i något beslut. Det sker genom olika fältbesiktningar och granskning av rapporter.

Målstyrd tillsyn som istället sker på Länsstyrelsens eget initiativ och som också syftar till kontroll av att lagar efterlevs görs inte. En möjlighet vore att göra målstyrd tillsyn genom särskilda projekt. I tillsynen över objekt som är skyddade enligt KML ingår även uppföljning av villkor i beslut som rör ändring av tillsynsobjekten. Det gäller framför allt uppföljning av den arkeologiska uppdragsverksamheten vid ingrepp i fornlämningar.

Kontinuerliga utvärderingar och uppföljning från Länsstyrelsens sida är också ett viktigt inslag för att successivt förbättra verksamheten. Det ställer även krav på de undersökande institutionernas förmåga till och värdering och öppen redovisning av den egna erfarenheten och kompetensen.

Tillsyn och uppföljning på årsbasis

Länsstyrelsen bör årligen genomföra

- Minst en fältbesiktning utförs på alla större undersökningar oavsett om det rör sig om utredningar, förundersökningar eller särskilda undersökningar. Störst ambition läggs på större utredningar samt förundersökningar.
- Besiktning av berört område i samtliga ärenden som bedöms föranleda beslut om arkeologiska åtgärder. Besiktningen ska genomföras före beslut.
- Granskning och godkännande innan tryckning av alla rapporter som inkommit till Länsstyrelsen.
- Uppföljning av det ekonomiska utfallet efter varje avslutat projekt. Begäran om uppgift om slutligt fakturerade kostnader ställs regelmässigt i förfrågningsunderlaget inför alla undersökningar. Dessa ska följa uppställningen i undersökarnas kostnadsberäkning och ska vara Länsstyrelsen tillhanda senast en månad efter det att rapporten har lämnats in.

- Minst ett årligt uppföljningssamtal med de i länet verksamma utförarna av arkeologiska uppdrag. Samtalen förs utifrån en för alla uppdragstagare gemensam dagordning med ett antal diskussionspunkter och frågor. Samtalen protokollförs.
- Ett årligt uppföljningsseminarium kring det gångna årets arkeologiska projekt inom länet med föredragshållare från de grävande institutionerna.

Exempel på önskvärda framtida tillsyns- och utvecklingsprojekt

Uppföljning av fattade beslut är en viktig händelsestyrd tillsyn i Länsstyrelsens hantering av KML. Denna är avgörande för att systematiskt kontrollera att beslut efterlevs vid hanteringen av fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen. Nedan listas vilka olika typer av åtgärder som är rimliga för att kontrollera att villkor i beslut efterlevs.

- Att systematiskt besöka några olika kategorier av fornlämningar som årligen väljs ut efter en analys av vilka typer av områden som är mest utsatta, exempelvis fornlämningar inom skogsavverkningsområden. Om finansiering medger är ambitionen att under de kommande åren driva ett projekt kring fornlämningar i skogsmiljö något som i första hand berör områden med röjningsrösen, se nedan. För att få en uppfattning av hur läget ser ut i Stockholms län har Länsstyrelsen under 2009 börjat följa upp ett antal slumpmässigt utvalda avverkningsanmälningar med fältbesiktningar. Tillsynsverksamheten kring fornlämningar i skogsmiljö bedrivs huvudsakligen inom Norrtälje kommun.
- Att ett nytt projekt rörande äldre stadslager kommer igång för Stockholm, Sigtuna, Södertälje, Norrtälje och Birka.
- Att brott mot fornminneslagen konsekvent anmäls till åklagarämbete och polis.
- Att sammanställning och utvärdering av kostnaderna görs för de arkeologiska undersökningar som genomförs i länet. Det kan ske bland annat genom att jämföra utfallet av en undersökning med undersökningsplanen och det arkeologiska programmet. En sådan utvärdering bör göras vartannat år.
- Former bör sökas för en årlig samlad uppföljning och utvärdering av hela länets arkeologiska undersökningsverksamhet.
- Att alla beslutade ärenden kontinuerligt registreras i befintlig Accessdatabas. Att databasen kan kopplas till ett GIS-skikt.
- Ett förhållningssätt behöver arbetas fram när det gäller fornlämningars bevarande i samband med arbetsföretag inom redan exploaterade områden.
- Ett tydligt förhållningssätt behöver utarbetas när det gäller olika förmedlingsinsatser och publik verksamhet.
- Slutligen bör länsstyrelsen i samråd med Riksantikvarieämbetet ta fram en grund och ett tydligt förhållningssätt när det gäller fördelning av uppdrag och val av undersökare och hur olika kostnadsnivåer ska hanteras.

Sammanfattningsvis är Länsstyrelsens resurser för att bedriva tillsyn av fornlämningar i enlighet med RAÄ:s föreskrifter begränsade. Anledningarna till detta är två. Dels den stora mängden fornlämningar – länet har över 100 000 fornlämningar, merparten återfinns på landsbygden i agrara miljöer men även vikingatida och tidigmedeltida stadsbildningar som Birka, Sigtuna, Stockholm, Södertälje och Norrtälje ingår, liksom ett stort antal maritima lämningar med specifika skydds- och tillsynsaspekter. Dels att Stockholms län är en synnerligen expansiv region med hög befolkningstillväxt och omfattande arbetsföretag av olika karaktär.

Referenser

Stenåldersboplatser

- Ahlbeck, Mattias., Gill, Alex., Isaksson, Mikael. 2011. *Location, selection and memory: Södertörn during the stone age*, Skrifter från Arkeologikonsult, Upplands Väsby
- Gill, Alexander. 2003. *Stenålder i Mälardalen*, Stockholm Studies in Archaeology Nr 26, Stockholm
- Larsson, Lars. & Broström, Sven-Gunnar. 2010. Samlingsplats för tidiga bönder, *Populär Arkeologi* nr 2.
- Larsson, Mats & Olsson, Eva. Red. 1997. *Regionalt och interregionalt, stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*, RAÄ, Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 23, Stockholm
- Lindgren, Christina. 2004. *Människor och kvarts: sociologiska och teknologiska strategier under mesolitikum i östra Mellansverige*, Stockholm Studies in Archaeology Nr 29, Stockholm

Gravar och gravarkeologi

- Ambrosiani, Björn. 1964. Fornlämningar och bebyggelse Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria, Uppsala
- Ambrosiani, Björn., Bennett, Agneta., Brynja, Elisabeth., Ferenius, Jonas. 1981. Projektet Mälardalens folkvandringstid, I: *Fornvännen* 1981/4, Stockholm
- Andersson, Gunnar. 2004. Gravspråk och religiös strategi: Valsta och Säby i Attundaland under vikingatid – tidig medeltid
- Bennett, Agneta. 1987. *Graven. Religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalenområdet*. Thesis and Papers in North European Archaeology 18, Stockholm
- Biuw, Anita. 1992. *Norra Spånga, bebyggelse och samhälle under järnåldern*, Kommitte för Stockholmsforskning, monografier utgivna av Stockholms stad 76, Borås
- Bratt, Peter, 2008. *Makt uttryckt i jord och sten: Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*, Stockholm Studies in Archaeology 46, Stockholm
- Feldt, Björn. 2005. *Synliga och osynliga gränser Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder – förromersk järnålder i Södermanland*, Stockholm Studies in Archaeology 37, Stockholm
- Ferenius, Jonas. 1971. *Vårby och Vårberg: En studie i järnålderns bebyggelsehistoria*, Studies in North-European Archaeology, Series B, Thesis and Papers, Stockholm
- Hyenstrand, Åke. 1974. *Centralbygd – Randbygd: Strukturella, administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*, Studies in North-European Archaeology, Stockholm

Lagerlöf, Agneta. Red. 1991. *Gravfältundersökningar och gravarkeologi*, Forskning för kulturmiljövård 3, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Lamm, Jan peder. 1973. *Fornfynd och fornlämningar på Lovö: arkeologiska studier kring en uppländsk järnåldersbygd*, Thesis and papers in North-European Archaeology 3, Katrineholm

Nordberg, Andreas. 2003. *Krigarna i Odins sal: dödsföreställningar och krigarkult i forn-nordisk religion*, Edsbruk

Petré, Bo. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö, del 4*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Studies in North-European Archaeology 10, Stockholm

Thedeen, Susanne, 2004. *Gränser i livet gränser i landskapet*, Stockholm Studies in Archaeology 33, Östervåla

Fossila odlingslämningar

Connelid, Pär. 2006a. Nya fornlämningar i Sibbarps och Gällareds socknar. En fornminnesinventering. Kula HB rapport 2006-12-22.

Connelid, Pär. 2006b. *Agrarhistoriska undersökningar. I: Ängeby, G. & Connelid, P. Rv 40, delen Brämhult–Rångedala*. Arkeologiska och agrarhistoriska undersökningar. Riksantikvarieämbetet UV Väst, Daff-rapport: 2006:10.

Edenmo, Roger. & Vinberg, Ann. 2007. *Röjningsrösen, stensträngar, gravar och boplats vid Kolsta, Uppland, Husby-Ärlinghundra socken, Arlanda 2:1, RAÄ 121, RAÄ 141, RAÄ UV-Mitt rapport 2007:33*, Stockholm

Ericsson, Alf. & Hermodsson, Örjan. 1994. Förändrad fornlämningsbild i Fresta, I: Andersson, G. red. *Arkeologi i Attundaland*, RAÄ UV, Stockholm

Ericsson, Alf. & Strucke, Ulf. 2008. Att hägna med stenmurar En studie av stensträngsbygder i Mälardalslandskapen, I: *Hem till Jarlabanke*, red. M. Olausson, Historiska Media, Lund, s. 48-90

Lagerås, Per. 1999. *Järnålderns odlingsystem och landskapets långsiktiga förändring. Hamnedas röjningsröseområden i ett paleoekologiskt perspektiv. Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland*. (P. Lagerås, red.). Riksantikvarieämbetet, avd. för arkeologiska undersökningar. Skrifter No 34.

Larsson, Lars. Z., Jönsson, Bosse., Widgren, Mats. 1996. *Kartering av stensträngssystem söder om Väderstads samhälle, E4 delsträckan Väderstad – Stora Åby*, Arkeologisk förundersökning del 1, Riksantikvarieämbetet, UV Linköping Rapport 1996:28, Linköping

Mascher, Catharina. 1993. *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt Seminarium 2/93. Kulturgeografiska inst., Stockholms Universitet.

Olausson, Michael. 2008. *Rössberga – boplats i fornborgens skugga, Arlandabanan*, RAÄ UV-Mitt Rapport 1998:83, Stockholm

Widgren, Mats. 1997. *Fossila landskap: en forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid*, Kulturgeografiskt Seminarium 1997:1, Stockholms universitet

Åstrand, Johan,. 2007. En medeltida skogsgård vid Markaryd. Särskild arkeologisk undersökning av RAÄ 75, Markaryds socken, Småland. *Smålands museum rapport 2006:45*. Växjö.

Bebyggelse lämningar på landsbygden

Beronius Jörpeland, Lena. 2010. *Medeltida landsbygdsbebyggelse i Stockholms län*, Rapport RAÄ UV Mitt 2010:8, Stockholm

Spijkerman, Ingela & Svensson, Kenneth. 2008. Liv och leverne på Lilla Sylta, I: M. Olausson red. *Hem till Jarlabanke*, Lund, s. 286-311

Vinberg, Ann. & Wahl, Hannu-Matti, 1996. *Isättra – en tidigmedeltida bosättning i Skärgårdsstad*, RAÄ UV Stockholm, Rapport 1996:75, Stockholm

Stadsarkeologi

Andersson, Kjell, 2007. *Kvarteret Phaeton, Norrtälje, arkeologisk förundersökning, RAÄ 42, Norrtälje stad*. Stockholms länsmuseum rapport 2007:8

Anund, J. 2008. *Urbanisering och kulturlager sju undersökningar i Aros och Uppsala*, Rapport UV Uppsala 2008:9

Anund, J & Qviström, L. 2010. *Det medeltida Sörmland*. Historiska media, Lund.

Bjerkning, S-E. 1981. *Grundläggning för nya hus på kulturlager*, Medeltidsstaden, Rapport R89:1981, Byggforskningsrådet

Broberg, Birgitta. 1979. *Södertälje, Rapport från Medeltidsstaden 15*, Riksantikvarie-ämbetet och Statens historiska museer, Stockholm

Gardelin, G., Ericsson, G., & Karlsson, M 2007. *Städernas kulturlager, En värdering av ett hotat källmaterial med utgångspunkt i exemplet Lund*, Länsstyrelsen i Skåne län, Malmö

Karlsson, Johnny. 2009 *Ekonomi och konsumtion i det tidigmedeltida Tälje, Fornvännen 2009:3*, Stockholm

Näsman, Ulf. 2011. Central Places in South Scandinavia – A Transformation Twenty Years After I: *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000)*, Proceedings of the 60th Sachsensymposion, 2009, Maastricht, Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover

Nordeman, K. 1987. *Södertälje I. 7000 år på 20 år*, Arkeologiska undersökningar i Mellansverige, RAÄ UV, Stockholm

Ros, Jonas. 2009. *Stad och gård, Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid OPIA 45*, Uppsala

Tesch, Sten, 1989. *Sigtunaforskning - arkeologiskt läge och möjligheter. - I: Tesch, S. red. AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning*. Sigtuna museer

Vetenskapligt program för den arkeologiska verksamheten vid Stockholms stadsmuseum, SSM, Kulturmiljöavdelningen

Wikström, Anders. 2005. *Sigtuna Stads Gis, rapport från ett projekt*, Rapporter från Sigtuna museum 23, Sigtuna

Wikström, Anders. red. 2008. *På väg mot paradiset, arkeologisk undersökning i kv. Humlegården 3, Sigtuna 2006*, Meddelanden och Rapporter från Sigtuna museum nr 33

Ödman, Anders. 1987. *Stockholms tre borgar*, Stockholm

Kyrkor och kyrkogårdar

Andrén, Anders. 2002. Platsens betydelse, Norrön ritual och kultplatskontinuitet I: Jennbert, K et al: *Plats och Praxis – Studier av nordisk förkristen ritual*, Vägar till Midgård 2, Lund

Bonnier, Ann Catherine. 1987. Kyrkorna berättar: *Upplands kyrkor 1250 – 1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, Uppsala

Hagenfeldt, Stefan., & Palm, Rune. 1996. Sandstone runestones: the use of sandstone for erected runestones, I: *Runica et mediævalia, Scripta maiora 2*, Stockholm

Jonsson, Anders. 2005. *Sakristian i Västerhaninge kyrka: byggnadsarkeologisk dokumentation samt antikvarisk kontroll*, Stockholms läns museum, Rapport 2005:9, Stockholm

Klackenberg, Henrik. 1992. *Moneta Nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*, Lund Studies in Medieval Archaeology 10, Stockholm

Notelid, Michel. 2008. *Rapport över arkeologiska undersökningar av Estuna kyrkogård 1992-1993, Estuna sn, Uppland, Norrtälje kommun, (RAÄ 174)*, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Uppsala universitet

Redelius, Gunnar. 1975. *Sigtunastudier, historia och byggnadskonst under äldre medeltid*, Sigtuna Studies, Stockholm

Rydh, Stig. 1966. *Rapport över arkeologisk undersökning på Estuna kyrkogård, Uppland, år 1965*, otryckt rapport, ATA

Wändesjö, John. 2009. *Spånga kyrkogård, förhistorisk boplats & medeltida bygghytta, Stockholm stad, Spånga RAÄ 380*. Stockholms stadsmuseum, Arkeologiska rapporter 2009:2, Stockholm

Marina lämningar och kulturmiljövård under vatten

Hjulhammar, Markus. 2010. *Stockholm från sjösidan, Marinarkeologiska fynd och miljöer*, Stockholmia 211

Länsstyrelsens rapportserie

Utkomna rapporter under 2012

1. Väggmossan avslöjar spridning av metaller – provtagning 2010 i Stockholms län, *avdelningen för miljö*
2. Arkeologiskt program för Stockholms län, *avdelningen för miljö*

Med *Arkeologiskt program för Stockholms län* vill Länsstyrelsen formulera och tydliggöra myndighetens utgångspunkter och grundläggande ställningstaganden kring uppdragsarkeologin i Stockholms län. I programmet diskuteras uppdragsarkeologins nuläge och aktuella problemställningar utifrån sju specifika teman. Bland annat behandlas vad som har gjorts hittills, vilka frågor som är viktiga inför framtiden och hur ska de ska tas om hand. Programmet innehåller även riktlinjer för Länsstyrelsens verksamhet. Dessa ska dels tjäna som ett stöd och inriktning i Länsstyrelsens handläggning, dels tydliggöra för undersökarna vad som förväntas av dem och vilka krav Länsstyrelsen ställer på undersökningsverksamheten. Tanken är att det arkeologiska programmet ska vara ett levande dokument som uppdateras regelbundet.

Det arkeologiska programmet vänder sig förutom till Länsstyrelsen, även till de i länet verksamma arkeologiföretagen och institutionerna. Förhoppningsvis kommer kommunerna och olika byggherrar och exploatörer också att kunna finna vägledning i det.

*För mer information kontakta:
avdelningen för miljö
Länsstyrelsen i Stockholms län
Tfn: 08- 785 40 00 (vxl)*

ISBN: 978-91-7281-471-4

Adress

*Länsstyrelsen i Stockholms län
Hantverkargatan 29
Box 22 067
104 22 Stockholm
Tfn: 08- 785 40 00 (vxl)
www.lansstyrelsen.se/stockholm*